د پاچا امان الله واکمنۍ

ته

یوه نوې کتنه

لیکوال

پوهاند ډاکټر محمد حسن کاکړ

د کتاب ځانګړني:

د کتاب نوم	::	**د پاچا امان الله واکمنی ته یوه نوې کتنه**
لیکوال	::	پوهاند ډاکټر محمد حسن کاکړ
خپرندوی	::	د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه ـ جرمني
چاپ کال	::	۱۳۸۴ل (۲۰۰۵ع)
چاپ شمېر	::	۱۰۰۰ ټوکه
د خپرونو لړ	::	(۷۱)
کمپوز	::	ذبیح الله شفق
د چاپ زیار	::	سید عبدالله پاچا

چاپ او کمپیوټر ځی

د دانش خپرندویې ټولنې تخنیکي څانګه ـ پېښور

Tel:+92-91-2564513/Email:danish2k2000@yahoo.com

د مطالبو فهرست

ګڼه	سرليك	مخګڼه
۱.	د خپرندويې ټولنې يادښت (د پيلامې په توګه)	الف
۲.	د ليكوال سريزه	۱
۳.	پيلامه	۴
۴.	لومړنۍ خبرې	۱۴
۵.	د امان الله پاچا كېدل	۱۵
۶.	د بشپړې خپلواكۍ جګړه	۱۸
۷.	له هېوادونو سره اړيكې	۲۶
۸.	افغانستان او منځنۍ اسيا	۲۹
۹.	لومړنۍ سمونونه	۳۹
۱۰.	سياسي ډلګي او دسيسې	۵۳
۱۱.	د خوست ياغي توب	۵۸
۱۲.	د پاچا امان الله سفرونه	۶۶
۱۳.	وروستي سمونونه او له وطن څخه د پاچا امان الله	۷۹
۱۴.	پايليك	۱۲۰
۱۵.	يادښتونه او لمن ليكونه	۱۵۴

د پيلامې په توګه

"د پاچـا امـان الله واكمنـۍ تـه يـوه نـوې كتنـه" د نوميـالي افغـان مـؤرخ پوهانـد ډاكټـر محمـد حسـن كـاكړ نـوى ځيـړنيز اثـر دى، چـې د هېـواد د تـاريخ د معاصـر دوران پـر يـوه ډېـر مهـم څپركي "اماني دوره" نوې رڼا اچوي.

قـدرمن اسـتاد پوهانـد كـاكړ د كابـل پوهنتـون د معاصـر تـاريخ هغـه متخصـص استـاد و، چـې لـه امير عبـدالرحمن خـان څخـه نيـولې د معاصـر افغـان تـاريخ دغـه دوره يـې د تخصـص او تـدريس د څـانګې پـه توګـه اوږده كلونـه د افغانسـتان د تـاريخ شـاګردانو تـه تـدريس كـړې او د تـاريخ مينـه والـو تـه يـې پـه بېلابېلـو آثـارو كـې پـه دقيقـه او هـر اړخيـزه توګـه څېـړلې او راسپړلې ده.

تېـر كـال، چـې پـه جرمنـي كـې د افغانسـتان د كلتـوري ودې ټـولنې لـه خـوا د هېـواد د خپلواكـۍ د پنځـه اتيـايمې كـاليزې ويـاړ د "غـازي امـان الله خـان ـ د افغانسـتان د خپلواكـۍ ستوري) پـه نـوم علمـي ـ تـاريخي سيمينار جـوړ شـوى و، لـه خپـل دغـه نـامتو اسـتاد څخـه مـو پـه دغـه اړه د يـوې مقـالې هيلـه كـړې

وه، استاد کاکړ د مقالې پرځای یوه داسې رساله راواستوله چې د ټولنې مشرتابه جرګې یې په لیدلو سره پرېکړه وکړه، چې د یو ځانګړي اثر په توګه به یې چاپ او خپره کړو.

د نېکمرغۍ ځای دی، چې دغه تاریخي اثر د افغانستان د تاریخ د یو بل ویاړ په مناسبت چاپوو. سږکال د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه په جرمني او کندهار کې د افغاني-هوتکي پاڅون د پیلامې د درې سومې کالیزې جشن لمانځي او خوشاله یو چې د خپل نومیالي استاد دغه اثر په همدغه ویاړ خپروو.

د استاد کاکړ "د پاچا امان الله واکمنۍ ته یوه نوې کتنه" داسې یو اثر دی چې د اماني دورې په اړه د یو شمېر نویو منابعو په رڼا کې د هر نوي ټکي هم د تاریخ د څېړونکو، شاګردانو او مینه والو مخې ته ږدي. دغه اثر په افغاني تاریخي څېړنو کې یوه په زړه پورې اضافه ده.

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه

جرمني ـ د کولن ښار

د ۲۰۰۵ ع د مارچ لسمه

د ۱۳۸۳ ل د کب شلمه

سريزه

دغـه اثـر پـه اصـل کـې مـا ددې لپـاره ليکلـی و، چـې هغـه بـه لـه نـورو ليکنـو يـا مقـالو سـره يوځـای خپرېږي. څنګـه چـې مـا د افغانسـتان د پـوره خپلـواکي ګټلـو د پنځـه اتيـاومې کليـزې پـه ويـاړ سـيمينار کـې چـې پروسږ کـال پـه کـولن کـې د افغانسـتان د کلتـوري ودې ټـولنې لـه خـوا جـوړ شـوی و، ګډون ونـه کـولی شـو وعـده مـې وکـړه، چـې د پاچـا امـان الله د واکمنـۍ پـه اړه بـه يـوه ليکنـه وراسـتوم. ددغـې وعـدې نتيجـه دغـه ليکنـه شـوه. د ټـولنې مشـر محـترم ښـاغلی زريـن انځـور د هغـې لـه لوسـتلو نـه وروسـته لازمـه وګڼلـه، چـې هغـه د کتـابګوټي پـه بڼـه پـه جـلا ډول خپـره کـړي. نـو دغـه ليکنـه

کـه څـه هـم د پاچـا امـان الله د واکمنـۍ پـه اړه ده، د واکمنـۍ ټولې موضوع ګانې پکې بیان شوي نه دي.

د پاچـا امـان الله د واکمنـۍ پـه اړه پـه انګرېـزي او فارسـي کـې لیکـنې ډېـرې دي. دلتــه مـا لــه هغـو لیکنـو نــه کـار اخیسـتی، چـې د هغــه وخـت کسـانو کښلـي لکـه د منشـي علي احمـد د پاچـا امـان الله لوېدنـه، د فیـض محمـد کاتـب، کابـل تـر محاصـرې لانـدې، د میـر غـلام محمـد غبـار، افغانسـتان در مسـیر تـاریخ. بلـه لیکنـه پـه خپلـه پاچـا امـان الله تـــه منســـوبه ده، پـــه نامـــه د حاکمیـــت قـــانون در افغانسـتان. پـه دغـه اثـر کـې چـې د محتـرم حبیـب الله رفیـع پـه زیـار نـوی خپـور شـوی دی، د ټـولنې او ملـي ژوندانـه د بیلابېلـو اړخونـو پـه اړه پـه خپلـه د پاچـا کارونـه او فکرونـه ځـای شـوي دي. څنګـه چـې د پاچـا امـان الله او د هغــه د واکمنـي پـه هکلـه نظرونـه او تعبیرونـه ډېـر سره مخالف او لـږ سره ورتـه او موافـق دي، دغـه اثـر د هغـو پـه هکلـه پـه خپلـه د پاچـا لــه نظـره رڼـایي اچـوي او پــه هغـو سـربېره د هغـه سیاسـي، پـوهنیز، ټـولنیز او افغـان شخصـیت ښییـي. د موضـوع پـه اړه بـل اثـر چـې دلتـه ترېنـه ډېـر کـار اخیسـتل شـوی دی، د ډاکتـر لودویـك ادمـك دی، چـې د جرمنـي او انګرېـزي ارشـیفي پـاڼو لــه مخـې کښـل شـوی، د شـلمې پېـړۍ تـر نیمـایي پـورې د افغانسـتان باندنـۍ اړیکـې تـر

سرلیك لاندې دی.

په پای کې له ښاغلي محمد زرین انځور او د هغه له ملګرو نه مننه کوم، چې زما دغه لیکنه د خپلې ټولنې په لګښت خپروي. له ښاغلي انځور نه ددې مننه هم کوم، چې ددغې لیکنې په کښلو کې چې ډېر وخت یې ونیوه، پوره حوصله وښودله.

م. ح.ک

مارچ ۲۰۰۵

پیلامه

افغانستان اوس يو ډېر بېرته پاتې هېواد دی، خو پخوا يو پرمختللی هېواد و. د هغه وخت په افغانستان يا اريانه کې دينونه او مدنيتونه پيدا شوي او هم له نورو ملکونو نه پکې خپاره شوي وو. اريانه د ويدي مدنيت لومړنی ځانګو او د اوستايي مدنيت اصلي ټاټوبی و او بودايي مدنيت پکې په پېړو پېړيو لمانځل کېده. که ويدي مدنيت په ماهيت کې محلي و، اوستايي مدنيت او بودايي مدنيت عالمي بڼه لرله.

د اوستايي مدنيت د نوښتګر، زرتشت اهميت په اصل

کې په دې کې دی، چې دی په نړۍ کې لومړنی مصلح یا د یو څو هغو مصلحانو څخه دی، چې د لومړي ځل لپاره یې د لوی څښتن د یو توب عقیده وړاندې کړه او نړۍ یې د بدي او نیکي د قوتونو د مقابلې دغسې ډګر وګاڼه، چې په هغه کې د نیکي رب، اهورا مزدا، د بدي په رب اهریمن باندې غلبه کوي. د هغه په عقیده په اهورا مزدا باندې تکیه کول او د هغه دستورونه پرځای کول د انسان د ژغورنې سبب کېږي.

تر اوستایي دورې نه دمخه په ویدي دوره کې ژغورنه طبیعي قوتونو ته په عبادت کې لټول کېده. په دې ډول هرې طبیعي قوې ته په خدای لرلو باندې عقیده عامه وه او د خدایانو شمېر هم ډېر ګڼل کېده. بودا بیا په دې عقیده و، چې د انسان ژغورنه په خپله د هغه په اصلاح سره کېدونکې ده، دومره چې دی خپلې نفسي غوښتنې او هوسونه مهار کړي، نیکې غوښتنې ولري، نیک کړه وکړي، نیک نظر ولري او په ټولیز ډول نیک ژوند غوره کړي.

نن ورځ دغه ټول فکرونه ساده او هر چاته د پوهېدلو وړ ښکاري، خو په هغه مهال یانې له نن نه درې یا څلور زره کاله دمخه، چې انسان که څه هم طبیعي او ټولنیز چاپېریال یې ډېر زیږ او بې رحم و له خپل ځان او خپلې کورنۍ نه دباندې د نورو انسانانو ژغورنه هم غوښتله. دا بې له شکه د انسان د لوړې فکري سطحې استازي توب کوي.

پخوانی افغانستان ددغسې فکرونو د ټوکېدو او خپرېدو لپاره مساعد و. يو دا چې د آمو شاوخوا هوارې د غنمو په مېندلو سره د کرنې ور شوې او کليوالي او ښاري ژوند يکې رواج موندلی و. بله دا چې پخوانی افغانستان او شاوخوا ملکونه يې د سوداګرو، ګرځندويانو، سوبمنو او د کډوالو لويه لار ګرزېدلې وه. د يوې امريکايي لرغون پېژندونکې په وينا "د سوداګرۍ ځينې لارې ان د نوې ډبرې په دوره کې (Newlithic Period) ايستلې شوې وې، خو دغه سيمه له ميلاد نه ۲۰۰ کاله دمخه په شاوخوا کې د روم د پراختيا په دوره کې چې شتمنو اروپايانو او پارسيانو د چينايي صانعانو ښکلو ورېښمينو ټوکرو لپاره قوي اشتها پيدا کړې وه، د بين المللي سوداګرۍ لپاره لويه لار ګرزېدلې وه. د خرو، اسونو او اوښانو له حساب نه وتلو کاروانونو په دې پيل وکړ، چې د اروپا_اسيا په يو لړ لارو باندې تګ وکړي. دغه لارې بيا په ورېښمينيې لارې (Silk Road) باندې يادې شوې، چې په پای کې يې چين، هند، پارس او اروپا سره ونښلول."[1]

ددغې سوداګرۍ د قوت په حال کې په اريانه کې چې په دغه مهال کې د هند او کرمان ترمنځ پراته هېواد ته ويل کېده، د يونان_باختري دولت په قوت کې و. دغه افغانستان هغه وخت دومره پرمختللی و، چې هغه د زړو ښارونو هېواد نومول شوی و او نقره يې سکې پکې پرېمانه

په چلند کې وې. ورېښمینه لار د پېړیو پېړیو په بهیر کې د خلکو د ویاړ او شتمنۍ سرچینه وه، خو په پای کې قومي نښتو دغه لار نامصونه کړه او د قومي لویانو له خوا د غټو باجونو اخیستل د سوداګرو ملا ماتوله ترڅو په پنځلسمې پېړۍ کې چې د اروپا او هند ترمېنځ سمندري لار پرانیستله شوه، هغه ورو ورو پرېښودل شوه.[۲]

له هغه وروسته پرمختګ او قوت وار په وار د هغو اروپایي هېوادونو کېده، چې له سمندري لارو نه یې د سوداګري او نورو مقصدونو لپاره کار اخیسته. دا هغه هېوادونه وو، چې د رنسانس یا د بیا ژوندي کولو غورځنګ یې چې اول په ایټالیې کې په څوارلسمې پېړۍ کې پیل شوی و، منلی و. رنسانس چې په سر کې د هنر او ادب له لارې د بیا ژوندي کولو حرکت ته ویل کېده، وروسته د نوې سوداګرې طبقې په هسکېدو سره په اقتصادي چارو کې په فردي ازادۍ واوښت او هغه په خپل وار فردپالنه (Individualism) او انسان پالنه (Humanism) واقعي کړه، په دې معنی چې دا په خپله انسان دی چې د هرڅه مېنځ دی، سرچینه ده.

د رنسانس د غورځنګ بله غټه پېښه په شپاړسمې پېړۍ کې په عیسوي دین کې د کاتولیکي مذهب او ارتودکسي مذهب ترڅنګه د مارتن لوتر په کوښښ سره د دیني سمون (Reformation) په نتیجه کې د پرتستانزم هسکېدنه ده.

په داسې حال کې چې کاتولیکان خپل ستر مشر پاپ ته د خطا نه کوونکي مشر په شان اطاعت کوي، پروټسټانزم فرد ته د وجدان په ازادۍ قایل دی. دغه ټول نوښتونه او کشفونه ددغسې نویو حرکتونو سبب شول، چې د هغو په نتیجه کې ساینس او تخنیك پرمخ ولاړ او ورسره ټولې لویدیځې عیسوي نړۍ حیرانوونکې پرمختګ وکړ.

خو افغانستان د وریښمینې لارې په ترك سره وار په وار ګوښه کیده. هغه نور نو د بین المللي سوداګرۍ او د خلکو او کاروانونو د تګ لاره نه وه. په واقع کې له دغه وخته وروسته ټول ختیځ د لویدیځې اسیا د هیوادونو په ګډون لږ و ډیر په همدغه حال کې و. د عثماني امپراتورۍ او مغلي امپراتورۍ هم ونه شو کولی، چې له سمندري لارو نه د سوداګرۍ لپاره کار واخلي که څه هم دواړو اوږدې سمندري غاړې لرلې. ځنګه چې د اسیا دننه ملکونو په تیره افغانستان له بین المللي سوداګرۍ نه راپیدا عنعنوي ګټې له لاسه ورکړې، حکومتونو یې له خپلو ولسونو نه د مالیاتو په ډیرولو، له صنعت کارو نه د زیات محصول په اخیستلو او له لاس لاندې ملکونو نه په باج ټولولو باندې لنګر واچاوه. دغه حال د نوي صنعت او نوې شتمنۍ د تولید لپاره هڅوونکي کیدلی نه شو. د دوی په فکري نړۍ کې د ساتنپالنې او عنعنې پالنې میل وار په وار بیخ نیوه او فرهنګ یې نه دا چې نه غوړیده، بلکې شخیده او وچیده.

افغانستان چې په اوومې پېړۍ کې یې اسلامي مدنیت منلی و، یا یې په خپله امپراتورۍ لرلې، یا د نورو امپراتوریو تر اثر لاندې تللی و. افغانستان د اسلام د سرحدي هېواد په توګه، د غزنوي او غوري امپراتوریو په وخت کې، اسلام هند ته په پراخ ډول یوووړ او ددغه انکشاف له امله هلته په هند کې د څه کم زرو کلونو په موده کې د ډهلي سلطنت په نامه مسلمانانو حکومت وکړ. د لودیانو او سوریانو دولت په همدغه لړ کې راځي او د پاکستان اوسنی دولت د همدغه اسلامي غورځنګ میراث دی، خو په دیارلسمې پېړۍ کې د چنګیز خان په تاړاکونو سره د اباد افغانستان ډېر ښاري مرکزونه په کنډوالو بدل شول، د کرنې سیستم یې تر ډېره حده پورې وران شو، د وګړیو ډېره برخه یې تباه شوه او له پاتې ژوندیو نه ډېرو یې د سلیمان غرو درو ته کډه وکړه. په دې ډول افغانستان په خپل ډېر اوږده تاریخ کې د لومړي ځل لپاره په یوه ستر معلوم انساني مصیبت واوښت. په دغه حال کې له دیارلسمې پېړۍ نه تر اتلسمې پېړۍ پورې د افغانستان تاریخ د پردیو تاریخ شو که څه هم په شپاړسمې پېړۍ کې پیر روښان. زامنو او لمسیانو یې او په اولسمې پېړۍ کې خوشحال خټک، ایمل مومند او دریا خان اپریدي د مغلو په برابر کې د خپلواکۍ ګټلو په لار کې په ټینګه پرله پسې مبارزې وکړې، خو په پای کې ټول نابریالي شول.

د افغانستان د خپلواکۍ ګټلو بری اول تر څه حده د میرویس هوتك او په پوره ډول د احمد شاه دراني په سروالۍ واقع شو. وروستي چې په کال ۱۷۴۷ کې د افغان دولت بنیاد کېښېښود، د څو کلونو په بهیر کې یې د مشهد، پنجاب، سند، بلوچستان او کشمیر په لاندې کولو سره امپراتوري جوړه کړه، خو دغه امپراتوري د هغه د لمسیانو په وخت کې په اصل کې له دې امله مخ په ځوړې او بیا په ۱۸۱۸ کې ټوټه ټوټه شوه، چې چلوونکو یې نه شو کولی تر لاس لاندې سیمو نه باج ترلاسه کړي. سره له دې هم د میرویس هوتك او احمد شاه دراني اهمیت تلپاتې دی، ځکه چې دوی په خپلواك کندهار او خپلواك افغانستان کې خپلواك نظام او خپلواك ژوند په میراث پرېښود.

افغانانو، دغه میراث ته درناوی هغه وخت په عمل کې ثابت کړ، چې دوی سره له دې چې محمدزیو ته د واکمنۍ د انتقال په وخت کې او وروسته د تاج او تخت په سر د محمدزي سردارانو په خپل مینځي جنګونو کې سخت سره بې اتفاق شوي وو، د انګرېزانو د لومړي لوی یرغل په وخت کې په خپل خپلواکي باندې ټینګ ودرېدل او یرغلګر پوځونه یې که څه هم د نړۍ د زبرځواك لښکرې وې، له ملك نه وایستلې. څلوېښت کاله وروسته په دوهم افغان_انګلیس جنګ کې یې هم همدغسې وکړل او د میوند په جګړې کې یې د خپلواکۍ په خوندي ساتلو کې دغسې بری وګاټه، چې

حتـی یرغلگـر انګرېـزان هـې هـم حېـران کـړل. نولسـمه پېـړۍ پـه دغـه ډول د افغانسـتان لپـاره تـر ډېـره حـده د کورنیـو جنګونـو او بـین المللـي جنګونـو پېـړۍ وه او د دوهـم افغـان ـ انګلـیس د جـنګ پـه نتیجـه کـې افغانسـتان د بانـدنیو اړیکـو اختیـار هـم له لاسه ورکړ.

افغانـانو لـه افغانسـتان نـه د یرغلګـرو انګرېزانـو پـه شـړلو سـره اروپـایي مـدنیت یـا د هغـه بانـدني مظـاهر هـم پـه لغنـه ووهـل. ددغـې پېـړۍ پـه دوهمـې نیمـایي کـې اول د امېـر شېر علـي پـه دوهمـې واکمنـۍ کـې او بیـا د امیـر عبـدالرحمن د یوویشـتو کلونـو پـه واکمنـۍ کـې ودانـۍ وشـوې، خـو هغـه پـه زیاتـه انـدازه د حکـومتي نظـام د پیـاوړي کېـدو او د وسـلو د صـنعت د انکشـاف لپـاره وې. دغـو امیرانـو لـه افغانسـتان سـره د برتـانیې او روسـي امپراتوریـو پـه ګاونـډي کېـدلو سـره د افغانسـتان دفـاع تـر هـر بـل څـه نـه مهمـه ګڼلـه، پـه تېـره وروسـته لـه هغـه چـې روسـانو پـه کـال ۱۸۸۵ کـې پنجـده ونیولـه او انګرېزانـو پـه کـال ۱۸۹۳ کـې د ډیورنـډ توافـق لیـك پـه امیـر عبدالرحمن بانـدې تحمیـل کـړ. غېـر لـه هغـه هـم نـه امیـر شېر علي او نـه امیـر عبـدالرحمن د ټـولنې د مـدني کولـو او عصـري کولـو پـه فکـر کـې وو. پـه نـورو اسـلامي هېوادونـو کـې هـم دغسـې غـوښتنې نـه کېـدلې، یـا ډېـرې کمـې کېـدلې او دغـه فکـر هـر چېـرې پـه ټینګـه اوربـدل کېـده، چـې اسـلام هـم دیـن او هـم دولـت دی، دا ځکـه چـې اسـلام د عیسـویت او موسـویت

پرخلاف له هماغه اول سرنه د ټولنې تنظیمول او چلول هم په غاړه اخیستې او اسلامي واکمنو تر هغه وخته پورې په همدغې کرښې باندې یون کړی و.

خو د شلمې پېړۍ په سر کې د امیر حبیب الله په دوره کې چې افغانستان یو قوي نظام درلوده او عصري پوهنه هم پکې رواج شوې وه، افغانان له باندنیو پېښو نه هم اغېزمن شول، په ۱۹۰۴ کې د جاپان په لاس د روسیې په ماتې، په ۱۹۰۵ کې د روسیې په انقلاب، په ۱۹۰۶ کې د ایران په انقلاب، په ۱۹۰۸ کې د ترکیې په انقلاب او په ۱۹۱۷ کې په بلشویکي انقلاب سره. د یوه اسیایي هېواد په لاس د روسیې ماتې د اروپايي امپریالیستي هېواد په حیث د اسیانو د ویاړ سبب شو او یادو شویو انقلابونو د زور واکو نظامونو طلسم مات کړ او سیاست کوونکي او اوښتون پالان یې هر چېرې د په خپل سرو واکمنو او زورواکو رجیمونو په مخالفت کې نور هم ټینګ کړل.

له لومړي نړۍ وال جنګ نه وروسته پېښې، چې په اروپا کې د اوښتونونو سبب شوې په افغانانو باندې هم بې اغېزې نه وې. دغو ټولو پېښو افغان تعلیم کړي درباریان او نور علاقمن افغانان وخوځول. په همدغه حال کې و، چې په کابل کې د مشروطه غوښتونکو غورځنګ هسک شو چې غتې غوښتنې یې د پوره خپلواکي ګټل، د قانون له مخې حکومت کول او د عصري مدنیت رواجول وو. په دغې فضا

کې پاچا زوی عین الدوله امان الله د خپل پلار له وژل کېدلو نه وروسته ځان د واکمنۍ ګدۍ ته ورساوه او بیا یې په افغانستان کې د لومړي ځل لپاره ددغسې بنسټیزو سمونونو په پلي کولو پیل وکړ، چې په هغو سره افغان ټولنه مدني، سیاسي نظام عصري او د فرد خپلواکي واقعې کړي.

یادداښت:

۱ـ جینان ډي وس ـ کم بال، جنګیالۍ ښځې، وارنر بوکس، ۲۰۰۲، نیویارك، ۱۰۸

۲ـ پورته اثر، ۱۰۹

د پاچا امان الله واکمنۍ ته
یوه نوې کتنه

لومړنۍ خبرې:

د پاچا امان الله څه کم لس کلنه دوره که څه هم لنډه وه، له ډېرو پېښو نه ډکه وه. دې هغه لومړۍ افغان واکمن دی چې د ټولنې د مدني کولو او عصري کولو لپاره یې پراخ سمونونه پلي کړل او د هغو له امله له وطن نه وشړل شو.

په معاصر افغانستان کې درې لسیزې سره ورته دي: د امیر شېر علي خان د واکمنۍ دوهمه دوره (۱۸۶۸_۱۸۷۸)، د پاچا امان الله دوره (۱۹۱۹_۱۹۲۹) او د قانوني پاچایي لسیزه (۱۹۶۴_۱۹۷۳). په دغو دریو واړو لسیزو کې د ټولنې د مدني کولو او عصري کولو لپاره سمونونه پلي شول. درې واړه نظامونه په وسله وال زور سره

ړنګ شول او له درې واړو نه واکمنانو په نره دفاع ونه کړه. خو درې واړو د بدلون غوښتونکو افغانانو په مخیلو کې ځای ونیو او له هغه سمونونه په وروستیو دورو کې ورو ورو عملي شول او لا هم عملي کېږي. دغه سمونونه د ژوند د ښه کولو لپاره ضروري وو، خو مخالفانو یې دغسې نه ګڼل.

د امان الله پاچا کېدل:

د امان الله پلار، امیر حبیب الله د ۱۹۱۹ کال د فبرورۍ په ۲۱مه د پنجشنبې په سهار د لغمان په کله ګوش کې، چېرته چې هغه په ژمي کې د ماهیو ښکار لپاره تللی و، په خېمه کې د خوب په حال کې ووژل شو. یو روایت دا دی چې دغه وژنه سیاسي او په نهایت کې د مشروطه غوښتونکو د یوې پټې کړۍ کار و، چې درباریان په تېره د دربار غلام

بچه ګان او حتی د امیر سکه ورور. سردار نصرالله او په خپله امان الله ه.م ورته منسوب و.(۱) بل روایت دا دی چې د امیر حبیب الله د وژنې محرک فامیلی او شخصي او په اصل

کې د وژل شوي امیر د لومړۍ ماینې، سرور سلطان، د امان الله د مور د دسیسې پایله وه. هغه د علیا حضرت سراج الخواتین په نامه یادېدله. هغه چې د وژل شوي امیر له نظره لوېدلې وه، خپل زوی امان الله یې د واکمن کېدلو لپاره روزه. امیر حبیب الله، چې د واکمنۍ په وروستیو کلونو کې د عیاشۍ او له نورو ښځو او وینځو سره د ناستې ولاړې او ښکار خوا نیولې وه، په دې لټه کې شو چې له خپلې دغې ښځې نه ځان خلاص کړي. له بلې خوا مور او زوی په دې لټه کې شول، چې امیر له مینځه یوسي. مستوفي الممالك، میرزا محمد حسین (د شاعر خلیلي پلار) چې د امیر عبدالرحمن په دوره کې او له هغه نه وروسته ددغې کورنۍ ونا لرونکی غټ مامور و د مور او زوی دغه توطیه په خپله امیر حبیب الله ته په دې ډول بیانوي: "مور نوکرو ته نه ښایي چې د پلار او زوی ترمېنځ درز واچوو، خو د هغې باوري اطلاع له مخې چې ماته په لاس راغلې، د امان الله د سیاست له کرښې نه ذوه څیزونه څرګندېږي، چې یو یې دا دی چې تا د تا د مامورانو له لارې چې له هغوی سره یې لاس یو کړی دی له مېنځه یوسي او د تا له وژنې نه وروسته په خپله د واکمنۍ په ګدۍ کېښني، ځکه چې هغه پوځ او ستا رعیت د تا له تابعیت نه اړولی دی."(۲) امیر حبیب الله وروسته له دې چې په دغې توطیې ځان نور هم باوري کړ، پرېکړه وکړه چې امان الله ووژني او مور یې طلاقه کړي. خو

دوی چې د امیر لـه پرېکړې نـه خبر شـول، نصرالله تـه لاړل او پـه پښـو کـې یـې ورغړېـدل او پـه عـذر او زاری یـې ترېنـه وغوښتـل، چې امیر تـه یـي شفاعت وکړي. هغـه نـه یـوازې پـه بري سره د هغـو شفاعت وکړ، بلکې د مستوفي راپور یې هم پـوچ وبالـه. پـه هـر حـال، د دواړو روایتونـو لـه مخـې د امیـر حبیـب الله وژونکـی د شـجاع الدولـه (غوربنـدي) پـه نامـه د دربار یو غلام بچه و. (د جوهر شاه پـه نامـه د هغـه تـره د امیر حبیب الله پـه حکـم دمخـه اعـدام شـوی و.) خـو د امیـر پـه وژنـه کې کرنیـل علي شاه لـه محاكمې نـه وروسته ووژل شـو، چې پـه کلـه ګوش کې د امیـر د خېمـې سـاتونکي آمـر و. د هغـه وخت غلام بچه ګان مریان نـه، بلکې د وطن د نفوذ منو هغـه زامـن وو، چـې پـه دربـار کـې پـه نظـامي او ملکـي چـارو کـې روزل کېدل او واکمنو ته بې له ګړ او بړ نه تابع وو.

د حبیـب الله وژل کېـدو نـه وروسـته پـه جـلال اباد کـې سـردار نصـرالله او پـه کابـل کـې امـان الله ځانونـه امیـران کـړل، خـو لومـړنی د وروسـتي پـه پلـوی زر لـه امـارت نـه تېـر شـو، خـو بیـا پـه کابـل کـې بنـدي

شو. سردار نصرالله په ټول ملك کې له خپل ورور امير نه وروسته د نفوذ خاوند و. نفوذ يې په ختيځو پښتنو کې بيخي ډېر و. دی د امير په خلاف د تقوا خاوند و او قران شريف يې ټول په ياد و. سره له دې هم خپل وزاره امير ته يې وعده ورکړه، چې متابعت به يې کوي او چارې به د هغه په سروالي پرمخ بيايي، خو د هغه يو ځو پلويانو په خپل سر د پغمان په لار قرغې ته نږدې په امير امان الله باندې نابريالۍ ډزې وکړې. امير امان الله بيا زما د يوې باوري سرچينې په حواله د خپل بندي تره د وژنې مسبب هم شو. امان الله چې د پلار دريم زوی و له هغه وروسته د کورنۍ رقيب په نه لرلو سره د پاچايۍ په تخت ډېره ولګوله.

د بشپړې خپلواکۍ جګړه:

پاچا امان الله د فبرورۍ په ۲۴مه د کابل د مرادخانې په يوه ميدان کې، چې هلته خلك او عسکر ټول شوي وو، په يوازې ځان ځرګند شو او د هغو په مخ کې يې د هېواد

بشپړه خپلواکي او د ټولو خلکو ازادي او برابري اعلان کړه. خلکو هم په شور او زوږ سره هرکلی وکړ او ولايتونو په لسو ورځو کې بيعت ورواستاوه.(۳) پاچا امان الله د بلې مياشت يانې مارچ په ۳مه د خپل پلار له وژل کېدلو او د ځان د امير کېدو په هکله د برتانوي هند وايسرای ته ليك واستاوه او څه باندې يوه مياشت وروسته د اپريل په ۱۳مه يې په کابل کې په يوه عام دربار کې د وطن پوره خپلواکي په دغو لفظونو څرګنده کړه:

"ما خپل ځان او خپل هېواد پوره ازاد، په خپل اختيار او خپلواك اعلام کړ. له دې وروسته به زما هېواد هغسې خپلواك وي لکه د نړۍ نور دولتونه او قدرتونه، چې دي. هېڅ باندنی هېواد به پرې نه ښودل شي، چې يوه وېښته قدر حق ولري، چې د افغانستان په دننيو او باندنيو چارو کې ګوتې ووهي او که کوم چا دغسې وکړل، زه تيار او اماده يم چې په خپلې دغې توري سره يې مرۍ پرېکړم."

پاچا امان الله د خپلې اوږدې وينا په پای کې برتانوي ايجنټ، حافظ سيف الله ته مخ واړاوه او په نرمه يې ورته کړه، چې: "اوه سفيره، ته پوه شوې چې ما څه وويل؟" هغه ځواب ورکړ، چې "هو، زه پوه شوم."(۴)

د هند وایسرای د اپریل په ۱۵مه د پاچا امان الله د لیکنې ځواب واستاوه، خو د هغه په لیك کې په نورو موضوع ګانو باندې خبرې شوې وې، نه د خپلواکي په موضوع. برتانیه لاحاضره نه وه، چې د افغانستان پوره خپلواکي ومني. افغانستان د برتانیې لاس لاندې هېواد نه وو. افغانستان په کورنیو چارو کې پوره خپلواك و، خو باندنۍ اړیکې یې له ۱۸۸۰ نه تر دغه وخته پورې د هند د برتانوي حکومت له لارې ترسره کېدلې. امیر عبدالرحمن او امیر حبیب الله لا د هند حکومت ته په رسمي لیکونو کې ځانونه خپلواك ګڼل او د برتانیې حکومت وروستي ته د اعلی حضرت خطاب کاوه او افغانان په دې هیلي وو چې څنګه چې افغانستان په نړیوال جنګ کې ناپېیلتوب غوره کړی و، برتانیه به ددغه دریځ په درناوي د افغانستان پوره خپلواکي ومني.

دننه په افغانستان کې د امیر حبیب الله په وخت کې د مشروطه غوښتونکو غوښتنه د افغانستان پوره خپلواکي وه. نورې غتې غوښتنې یې د مشروطیت یانې د اساسي قانون له مخې حکومت او د عصري مدنیت او پرمختګ وې، خو د خپلواکي جذبه په ټولو افغانانو کې دومره پیاوړې وه، چې په کابل کې د برتانیې حکومت سفیر، سر فرانسس همفریز خپل حکومت ته ځرګنده کړې ده، چې "له پاچا نه ښکته تر اوښبه کوچي پورې چې د منځنۍ اسیا او

هند په بازارونو کې په هسکه غاړه ګرزي د افغانانو د سرېمو ساه کښنه خپلواکي ده."(۵) لکه چې مولف ګریګورییین هم وایي چې:

"په ۱۹۱۹ کې هېڅ واکمن نه شو کولی په افغان ملت باندې په ټینګه حکومت وکړي، خو دا چې د پوره خپلواکۍ لپاره یې ژمنه کړې وي."(۶)

پاچا امان الله دغه جذبه پوره درك کړې وه. په خپله یې هم لرله او پرحقه په دغه فکر و چې د پوره خپلواکي ګټلو په موضوع کې په سوله وي یا په جنګ ټول ولس د هغه تر شا درېږي، همدغسې هم وشول.

پاچا امان الله، چې پوه شو برتانیه د افغانستان پوره خپلواکي منلو ته حاضره نه ده، نو د جنګ لار یې ونیوله او د انګرېزانو د حاکمیت پر ضد هم دننه په وطن او هم دباندې په شمالي هندوستان کې یې د مسلمانانو، هندوانو او سکانو په پارولو پیل وکړ. د هند حکومت لا پخوا د انقلابي حرکتونو د ځپلو لپاره د رولت (Rowlett) په نامه یو سخت جزایي قانون ایستلی و، چې د هغه پر ضد د ۱۹۱۹ کال په پسرلي کې په ډېرو ښارونو کې هرتال وشو او دکانونه او کاروبار بند شو. د پنجاب په امرتسر کې په یوې لویې غونډې باندې ډزې وشوې، چې په هغو سره یو نیم زر کسان ووژل شول. مهاتما ګاندي د همدغه کال په فبروري

کې ددغه قانون یانې د حکومت پر ضد د ستیاګراهه (Satyagraha) په نامه د مدني نافرمانۍ حرکت پیل کړ، چې هغه د هندوستان په ازادېدلو کې ډېر مهم ثابت شو.

دغه حرکت په شمالي هندوستان او پېښور کې هم خلک وپارول او په پېښور کې افغان وکیل عبدالرحمن او د پوستې آمر، غلام حېدر پاچا امان الله ته په یوه راپور کې څرګنده کړه، چې "هندوستان د انقلاب په درشل کې دی او د افغان یرغل یوازې یوه بخري ته ضرورت دی، چې په هندوستان کې د برتانیې حاکمیت پای ته ورسوي."(۷) غلام حیدر خان پاچا ته دا هم ولیکل چې که هغه په هندوستان باندې یرغل ونه کړي، مسلمانان او هندوان دواړه به خپه شي.

پاچا امان الله په دغسې حال کې د مې د میاشتې په سر کې د هندوستان په لور پوځونه واستول، بې له دې چې د جنګ اعلان یې کړی وي: خیبر ته دسپاه سالار صالح محمد، کندهار ته د صدراعظم سردار عبدالقدوس او خوست ته د جنرال محمد نادر په قومندانۍ. د مې په څلورمه د صالح محمد پوځ په خیبر کې په کړو پیل وکړ او په دې ډول د افغان-انګلیس دریم جنګ پیل شو، خو دلته به زه یوازې د جنګ په اړه څه ووایم، بې له دې چې نظامي نښتې بیان کړم.

که سپاه سالار صالح محمد په لنډي کوتل کې مات شو،

جنرال محمد نادر د وزیر ستان په ټل او وانه کې له انګرېزي پوځ نه ځایونه ونیول او یو څه وسلې او کارتوس یې هم ترلاسه کړل. دغه بري په ختیځ کې د انګرېزي پوځ فشار لږ کړ. په دریو واړو جبهو کې ډېرو ولسي خلکو، لکه څنګه چې له یرغلګرو سره په جنګونو کې معموله وه، له پوځ سره ملګرتوب وکړ. دا واقعیت دی، چې د خپلواکۍ جذبه په ټولو قومونو په تېره په پکتیاوالو او د وزیرستان په مسودو او وزیرو یا ودېرو کې ډېره ټینګه وه. تاریخ پوه، میر غلام محمد غبار په خپل کتاب کې په ولسي خلکو کې د خپلواکۍ جذبه ترسیم کړې، چې لوستونکي حېرانوي.

د ډیورنډ د کرښې د دواړو خواوو قومونو په دغه جنګ کې له زړه نه برخه واخیستله. د انګرېزانو قومي ملیشاوو هم خپلې وظیفې پرېښودلې او افغانانو ته واوښتې یا خپلو کورونو ته لاړلې. دغه ملېشاوې له دیورند نه اخوا قومونو نه جوړې وې. له افغانانو سره د دوی خواخوږي د انګرېزانو معنوي حال کمزوری کړ. د خپلواکي په جنګ کې دغو پښتنو ثابته کړه چې دوی د پخوا په شان د افغانستان رښتیني پلویان او مدافعان دي. په اصل کې د دوی او د ولسي افغانانو له امله و چې په لندن کې د برتانیې حکومت د هند د وایسرای دغه وړاندیز رد کړ، چې ویل یې د هندوستان د ناکراریو د غلې کولو لپاره ښه لار دا ده، چې جلال آباد ونیول شي. په دې اړه په لندن کې د هندوستان

لپاره د دولت وزير د وايسراى وړانديز په دې ډول ونه
مانه:"زه په دې ډاډه يم چې تا به د تاريخ درسونه هېر کړي نه
وي او هغه دا چې موږ د افغان له منظم پوځ نه دومره وېره نه
لرو چې لکه د قومي ملېشاوو او زموږ په خورو کمپونو او د
مخابرو په کرښو باندې يې د هغو له يرغلونو نه لرو."(۸)

انګرېزان په هند کې په دغه وخت کې نه ماتېدونکی
نظامي قوت و، څلور نيم لکه پوځ او عصري لوجستکي،
مخابروي او د وړلو راوړلو عصري تخنيکي وسيلې يې
لرلې. پر هغو سربېره په دغه جنګ کې يې له نظامي الوتکو
نه هم کار واخيست او د جلال آباد او کابل ښارونو باندې
يې بمونه وغورځول. غبار وايي، چې دغو بمونو په افغانانو
باندې ناوړه اغېزه ونه کړه، خو ډاکټر عبدالعلي ارغنداوي
په خپل کتاب "برتانوي امپيريلزم او د خپلواکۍ لپاره د
افغانستان مبارزې" کې دغه بمونه د اوربند سملاسي عامل
بولي او وايي، چې "په دې کې ډېر لږ شک دی، چې دغه
[هوايي] حمله دغسې مهم عامل شو، چې د افغان حکومت
يې سولې غوښتلو ته اړ کړ."(۹) دغه واقعيت په اصل کې
پخپله پاچا امان الله جنرال محمد نادر ته په يوه فرمان کې
په دغه ډول څرګند کړې"... از براى مردم کابل از ګلوله
بارى آنها هراس پيدا شده اکثر مردم معتبرين و کلان
شوندګان اين ملامتى را بحضور [شاه امان الله] تعلق
مېدهند که وقت جنګ نبود."(۱۰) په فرمان کې دا هم ويل

شوي چې دغو معتبرانو رايه ورکړه، چې که انګرېزان سوله ومني، تاسې يې قبوله کړئ. دغه معتبران شايد د دولتي شورا غړي وي.

د اوربند په اړه د افغان خوا ادعا کوي، چې دا انګرېزان وو، چې له پاچا امان الله نه يې اوربند وغوښت، خو انګرېزان د هغه سرچپه وايي. د ډاکټر ادمك په نظر:

> "د مې په ۲۴مه امان الله برتانوي نيت معلوموونکو ته ځواب ووايه او د هند حکومت په خوښۍ سره د جګړې پای ته رسول ومنل، ځکه چې په شمال لويديځ سرحد [پښتونستان] کې وضع خرابه شوې وه."(۱۱)

په هر حال، د خپلواکۍ جګړه درې ځلور اونۍ وه او له هغه وروسته د همدغه کال د اګست په اتمه په راولپنډۍ کې انګرېزانو د افغانستان پوره خپلواك کېدو ته غاړه کښېښوده. په دغه ډول افغانانو د پاچا امان الله په مشرۍ په جنګ او سولې سره له انګرېزانو نه خپله پوره خپلواکي له ۳۹ کلونو نه وروسته ترلاسه کړه. افغانستان د نړۍ د پوره خپلواکو هېوادونو په قطار کې سرهسکی ودرېد او افغانان سرلوړي شول او پاچا امان الله غازي وپېژندل شو او په نړۍ کې يې نوم وايست، خو د سرحد د پښتني قومونو په اړه اساسي څه ونه شول. که څه هم لکه چې ادمك وايي،

چې:"امان الله د افغان_انګلیس په دریم جنګ کې بریالی و، په اصل کې له دې امله چې د سرحد (ازادې قومي کړۍ) له هغه سره مرسته وکړه. دغه افغانانان د مسلمانانو او افغانانو په توګه حاضر وو، چې د افغان پاچا د جهاد په غږ سره جګ شي، خو چې دی هغو ته وسلې او پیسې ورکړي."(۱۲) هو، امان الله له انګرېزانو نه دغه وعده ترلاسه کړه، چې دوی په هغو کې د نفوذ خپرولو او له هغو سره د جنګ کولو پلان نه لري او که د هغوی پر ضد کوم نظامي کار کوي له امیر سره به مشوره کوي، خو له جګړې نه وروسته انګرېزانو د خپلې وعدې پرخلاف ددغو پښتنو په سیمو کې تر پخوا ډېر په نظامي کړو لاس پورې کړ.

له هېوادونو سره اړیکې:

د خپلواکي یوه غټه نښه دا ده چې خپلواک هېواد به له نورو هېوادونو سره ډول ډول اړیکې په نېغه او په خپله خوښه د خپل ملت د ګټو د خوندي کولو په مقصد د خپلو استازو له لارې ټینګوي. تر دغه وخته پورې د افغانستان اړیکې یوازې د برتانوي هند له حکومت سره وې. پاچا امان الله لا پخوا له دې چې د افغانستان خپلواکي په رسمي ډول وپېژندل شي، له نورو هېوادونو سره د اړیکو لرلو په لټه کې شوی و. د نړۍ وضع هم د هغه د کوښښونو مرستندویه وه. یو دا چې د لوی نړۍ وال جنګ له امله د عثماني

امپراتورۍ پـه ټوټـه کېـدو سـره د نـړۍ پـه مسـلمانانو کـې انګرېـزي ضـد احساسـونه پيـاوړي شـوي وو، ځکـه چـې انګرېزانـو د هغـې پـه ټوټـه کېـدو کـې لاس درلـود. بـل دا چـې پـه روسـيې کـې د بلشـويکي انقـلاب لـه املـه د لېـنن پـه مشـرۍ دغسـې بلشـويکي حکومـت پـه واك شـوی و، چـې لـه لويـديځ امپيريلـزم او پانګـه والـي نظـام سـره مخـالف و او د هـر هغـه حکومـت او هېـواد پلـوي يـې کولـه، چـې د هغـو پـه برابـر کـې جګېـدل، نـو دغـه حکومـت پـه نـوې تـرکيې کـې لـه جنـرال مصـطفی کمـال چـې پـه اتـاترك يادېـده او پـه نـوي افغانسـتان کـې لـه پاچـا امـان الله سـره روغ نيتـي ښـوده او افغانسـتان تـه يـې لاد وسـلو، پېسـو، تخنيکـي مرسـتو او حتـی د پنجـده د بېرته ورکولو وعدې هم ورکولې.

پاچـا امـان الله لاد ۱۹۱۹ کـال د اپريـل پـه سـر کـې محمـد ولـي پـه بخـارا کـې سـفير ټـاکلی و. محمـد ولـي د درواز تاجـك او پخـوا پـه دربـار کـې د غـلام بچـه ګـانو مشـر و. زر ځرګنـده شوه چـې دی د يـوه مهـم هيئـت پـه مشـرۍ ګمـارل شـوی و، چـې لـه نـوي بلشـويکي حکومـت او د لويـديځ لـه نـورو هېـوادونـو سـره سياسـي اړيکـي ټينګـې کـړي او پـه اروپـا کـې د پـارېس د سولې پـه کنفـرانس کـې هـم ګـډون وکـړي. محمـد ولـي لـه خپلـو لـوړ رتبـه افغـان ملګـرو سـره مسـکو، بـرلين، روم، پـاريس، لنـدن، نيويـارك او واشـنګټن تـه هـم سـفر وکـړ او د ۱۹۲۲ کـال پـه جـون کـې وطـن تـه سـتون شـو. لـه هغـو خنډونو سره سره چې

برتانیې د باندنیو چارو نوی وزیر لارډ کرزن ددغه هیئت
ه وړاندې اچول د محمد ولي هیئت په خپل مقصد کې پوره
یالی وخوت. له شوروي اتحاد، پاریس او ترکیې سره یې
یاسي او د دوستۍ تړونونه وکړل او نور دېر هېوادونه یې
م وهڅول، چې له افغانستان سره سیاسي اړیکې ټینګې
ړي.(۱۳)

د افغانستان لپاره دا یو مهم بری و. له هغه وروسته
پرو اروپایانو په تېره جرمنانو کابل ته مخه وکړه.
فغانستان له عنعنوي ګوښه توب نه د تل لپاره ووت او د
کابل ښار دغسې نوې بڼه غوره کړه، چې د باندنیو شته
الی یې یوه ځرګنده نښه شوه. د هیئت مشر محمد ولي هم
: غټې نامه او اعتبار خاوند شو، په تېره وروسته ل هغه چې
پاچا امان الله یو ملیون روپۍ نقدې او د کوهدامن په قلعه
مراد بیګ کې د مستوفي مېرزا محمد حسین ضبطې شوې
مځکې د انعام په توګه وروبښلې. (مستوفي دمخه په دار
ځړول شوی و.) پاچا هغه د محمود طرزي پرځای د باندنیو
چارو وزیر وټاکه.(۱۴) خو د افغانستان اړیکې له برتانوي
هند سره د سرحد د پښتنو په سر خړې پړې پاتې شوې او له
شوروي اتحاد سره یې د مرو، بخارا او داسې هم د بسمه
چي غورځنګ او د پاچا امان الله د پان اسلامي فکر له امله
د دوستۍ لومړنۍ تودوښې له لاسه ورکړې.

افغانستان او منځنۍ اسیا:

د بولشویکي انقلاب د بري، د عثماني امپراتورۍ د توټه کېدلو او د افغان-انګلیس د دریم جنګ له امله شوروي اتحاد، برتانیې او د اسیا یو شمېر هېوادونو ځانونه په منځنۍ اسیا کې د "ستري لوبې" په یوه نوي پړاو کې وموندل. په دغې لوبې کې پاچا امان الله، د بخارا امیر او د هغو غورځنګونو، چې یا په پان تورانزم یا په پان اسلامزم باندې ډډه کوله هڅه کوله، چې د منځنۍ اسیا هغه تشیا ډکه کړي، چې د تزاري امپراتورۍ په له مېنځه تللو سره پیدا شوې وه. شوروي اتحاد هڅه کوله، چې د تزاري روسیې پرځای په منځنۍ اسیا باندې خپل حکم جاري کړي. له بلې خوا برتانوي هند اندېښمن شو چې د برسټ-لیتوفسك له تړون نه وروسته چې بلشویکي روسیې له جرمني سره د ۱۹۱۸ کال په مارچ کې لاسلیك کړ، د جنګ د وخت مرکزي قوت پوځونه به افغانستان ته ننوځي او هند به په خطر کې کړي، نو هند هڅه کوله چې افغانستان له دښمنو هیئتونو څخه ګوښه وګرزوي. ددې لپاره او هم دا چې له دغسې کسانو او ډلو سره لار ولري، چې له برتانیې سره مرسته وکړي، جنرال ملیسن یې له کافي پیسو او پوځ سره د ایران مشهد ته واستاوه. دی له خپل پوځ سره له مشهد نه مرو او بېرم علي ته لاړ، خو هلته له بلشویکي پوځ

سره له نابرياليۍ مقابلې نه وروسته بېرته په مشهد کې هستوګن شو. په مشهد کې يې د مسکو، تاشکند او نورو ښارونو ترمېنځ د تيلګرافي مخابرو په څارلو سره غټې برياليي توبونه ترلاسه کړل([15])، چې زر به د هغه په هغه رول وغږېږم چې د شوروي اتحاد او افغانستان اړيکي يې خړپړ کړل. له بلې خوا د عثماني ترکيې د اتحاد او پرمختګ د کرمېتې پخوانيو مشرانو، چې تېنګ ملت پالان وو، له پان اسلامي غورځنګ نه په دغې هيلې کار اخيست، چې په منځنۍ اسيا کې يو اسلامي ترکي دولت په پښو ودروي. پاچا امان الله بيا له پان اسلامزم نه په ګټې اخيستلو سره هڅه کوله، چې د منځنۍ اسيا د کنفدرېشن سروال وي. داسې هم هغه له برتانوي هند سره په معاملو کې کوښښ کاوه، چې د هند مسلمانانو ته د وروستي اسلامي سروال او د اسلام د يوازيني پاتې شوي مدافع په توګه څرګند شي. علامو هم ښووله، چې پاچا امان الله به د خلافت په ګدۍ ډډه ولګوي([16]).

پاچا امان الله په منځنۍ اسيا کې د پرمخ تللو فعال سياست غوره کړی و، خو بيا له هغه ځايه د شوروي اتحاد په پرمختګ سره په شا ولاړ. د پاچا امان الله سياستونه په دغې پراخې سيمې کې هم په ډګر کې په کړو او هم له شوروي اتحاد سره په اړيکو کې څرګندېدل. د محمد ولي هئيات په مسکو کې د ۱۹۲۱ کال د فبرورۍ په ۲۸مه له

شوروي حکومت سره یو تړون لاسلیك کړ. په هغه کې دواړو خواوو ومنله، چې "هېڅ خوا دی له دریيم دولت سره هېڅ دغسې نظامي یا سیاسي موافقتونه لاسلیك نه کړي، چې د تړون کوونکي کومې خوا ته ممکن تاوان ورسوي." شوروي اتحاد به اجازه لري، چې په افغانستان کې قونسلګري ګانې پرانیځي. مسکو ومنله، چې د افغانستان د سوداګري مالونه به د محصول له ورکولو نه پرته له روسیې نه تېر شي. افغانستان او شوروي اتحاد دواړو د بخارا او خېوې خپلواکي د "خلکو د غوښتنو پر اساس" وپېژندل. شوروي اتحاد دا هم ومنله چې هغه سرحدي سیمې چې پخوا په افغانستان پورې تړلې وې د "عدالت او خودارادیت د اصلونو" له مخې افغانستان ته بېرته ورپرېږدي. پر هغو سربېره شوروي اتحاد په غاړه واخیستله چې هر کال به یو ملیون روبل سره زر یا سپین زر افغانستان ته د مرستې په توګه ورکوي. شوروي اتحاد د تخنیکي وسیلو او متخصصانو په بڼه د نورو مرستو ورکول هم ومنل(١٧). شوروي اتحاد په دغه تړون سره د افغانستان په اړه رڼغ نیتی وښوده، په داسې حال کې یا شاید له دې امله چې د داخلي جنګ له سختو پایلو او له اقتصادي ستونزو سره مخامخ و. شوروي اتحاد به دا هم په نظر کې لرله، چې افغانستان به یې په دغسې تړون سره تر دې حده دوست کړی وي، چې لږ تر لږه انګرېزانو ته به اجازه ورنکړي، چې

له هغه ملك نه د شوروي پر ضد کار واخلي.

بلـه دا چـې دغـه تـړون پـه دغسـې وخـت کـې لاسـلیك شـو، چې پـه منځنـۍ اسـیا کـې د افغانسـتان نفـوذ ښـه خپـور شـوی و. ان د ۱۹۱۹ کـال پـه اکتـوبر کـې افغانسـتان پـه دې پیـل کـړی و، چـې د پنجـده پـه سیمې کـې خپـل نفـوذ خپـور کـړي. "افغـان مـاموران، قونسـلان او پـه خپلـه خوښـه جـوړ شـوي هئیاتونـه لـه منظمـو افغـاني عسـکرو سره ډلـه ډلـه ګرزېـدل او پـه نتیجـه کـې پـه دغسـې سیمې کـې دغسـې ښـارګوټی نـه و، چـې افغانـان دې ونـه لـري." د برتـانوي راپورونـو لـه مخـې "افغـان نفـوذ پـه مـرو او سـهیل کـې ټینګېـده او پـه مـرو کـې خلکـو داسـې ګڼلـه، چـې افغـان قونسـل تـه تـر بلشـویکي کمیسـارۍ نـه لا ډېـر مهـم مـامور وي."(۱۸) پـه مـرو کـې څلـور سوه منظم افغـان عسـکر ځـای پرځـای او لـه هغـه ځایـه تـر کشـك پـورې د افغانـانو لاس بـری و. د یـوه راپـور لـه مخـې "افغانـان هـر هغـه ممکـن څـه کـوي، چې ترکمنـان سره پخـلا کـړي. هغـه کسـان خوشـې کېـږي، چـې بلشـویکان یـې بنـدي کـوي، جـریمې بېرتـه ورکـولې کېـږي، سـتونزې د افغانـانو پـه حکـم هوارېـږي او محلـي بلشـویکان پـه ضـمني ډول د افغانـانو امرونـه پرځـای کـوي. هېـڅ تـرکمن وضـع درك کـولی نـه شـي، یـا دا چـې افغانـان او بلشـویکان پـه رښتیـا سره دوسـتان دي یـا دښمنـان، خـو ټـول دا منـي، چـې افغانـان هـر چېـرې د مسـلمانانو د سـاتونکو پـه توګـه د محـل د وضـع او موقـع کنتـرول کـوي. د

سرخس په سیمې کې افغانانو د ترکمنو دایمي بدي ګانې له مینځه وړي او ټولو ته يې خبرداری ورکړی، چې د عمل لپاره، چې مناسب وخت يې ورسېږي، چمتو وي." ([19])

د بخارا امیر میر علم، جنرال ملیسن ته څرګنده کړه، چې "زموږ په نظر ترکستان او بخارا ته د افغانستان راتګ یوازې ددې دپاره دی، چې د ترکستان مسلمانان سره يو موټی کړي او له بخارا سره اړیکې ټینګ کړي. په دغه مقصد چې د بلشویکانو پر ضد په مناسب وخت کې عمل وکړي." دا هم ویل کېده، چې افغانانو په فرغانه کې د شوروي پر ضد د بسمه چې حرکت له یوه مشر محمد امین بېګ سره لارلرله او هغه ته يې که په پان اسلامي کنفدرېشن کې ګډون وکړي، د لسو زرو مېړو او وسلو وعده کړې وه.([20])

د ۱۹۲۰ کال په پسرلي کې د افغان ـ شوروي اړیکې خړې پړې شول او شورویانو بیا په زور سره د منځنۍ اسیا د لاندې کولو تکل وکړ. شورویانو چې د ۱۹۱۹ کال په پای کې ماسکو له تاشکند سره د اورګاډي په وسیلهٔ بیا وتاړه، هلته يې منظم پوځ واستاوه، فرغانه او خیوه يې لاندې کړل او د بل کال په مې کې يې په پنجده کې د افغانانو لاس بری پای ته ورساوه. له هغه وروسته د افغانستان او شوروي اتحاد پوله هغه شوه، چې د تزاري روسیې په وخت کې وه. د بل کال (۱۹۲۱) په مې کې يې د بخارا امیر هم په ښکاره د

پرچمي دوله "ځوانو بخارایانو" له لارې خو په واقع کې په خپل زور کابل ته پرارولو ته اړ کړ[۲۱]، کله څه هم له افغانستان سره یې په تړون کې د بخارا او خیوې خپلواکي منلې وه. ډاکتر ادمک د افغان ـ شوروي د اړیکو دغه خړپړتیا په سرحدي سیمه کې د ورشوګانو په سر لانجې او د شورویانو پر ضد د افغانانو دسیسې ښیي[۲۲] خو د هغو عامل تر هغو ډېر جدي او په مشهد کې یوه انګرېزي جنرال، ملیسن ته منسوب دی.

مسکو او ډهلي پوهېدل چې دوست افغانستان به د شوروي لپاره دغسې یوه هډه وي چې له هغه ملك نه به د انقلاب بخري په مناسب وخت کې هندوستان ته یووړل شي. هندوستان ناارام و. د ملیسن په نظر افغانانو داسې ګڼله، چې انګرېزان کم زوري شوي دي، نو دی په دې لټه کې شو چې د بلشویکانو لوبه بې اغېزې کړي او له افغانستان نه یې لېرې وساتي. ده وروسته په ۱۹۲۲ کې په لندن کې د منځنۍ اسیا په ټولنې کې د یوې وینا په ترڅ کې څرګنده کړه، چې:

> "زموږ دنده دا شوه چې هر هغه ممکن څه وکړو چې په هغه سره د یوه دفاعي او یرغلیز اتحاد په مقصد د افغان او شوروي د پلانونو د واقعي کېدو مخه ونیسو." دی له هغو تاکتیکونو نه هم وغږېد چې په

مشهد کې يې په دغې لاز کې ترينه کار اخيسته. "څه وخت چې په دوارو کامپونو کې د ډېرو اجنتانو له لارې معلومات ترلاسه شول چې رښتينې وضع څنګه ده او دواړه خواوې له يوې او بلې سره څنګه چلند کوي، زموږ کار دا شو چې يوه، خوا د بلې په خيانت په غير رسمي ډول خبر کړو. افغانانو په دغه وخت کې واورېدل چې په ټولې فرغانې کې د شوروي پر ضد يو پياوړی او د هيلې وړ پاڅون روان دی، د پاڅون مشرانو ته يې استازي ولېږل، له ليکونو او سوغاتونو سره. موږ دا خپله دنده وګڼله چې دغه معلومات بلشويکانو ته ورسوو."

مليسن دا هم وايي چې د محمد ولي له هئيات سره د شورويانو ښه چلند او افغانستان ته د هغوی د غټو وعدو ورکول د افغانانو په خيال په اصل کې د هغوی د کمزورۍ له امله و او افغانان له هغه وروسته په منځنۍ اسيا کې د خپل نفوذ په خپرولو پسې شول او مرو ته يې لا منظم پوځ هم واستاوه. مليسن وايي چې موږ بلشويکان په دغو ټولو پېښو خبر کړل او هغوی بيا سرحدونو ته سور پوځ له يوه لوړ رتبه کميسار سره ولېږه، چې په مرو او عشق اباد کې د

وضع څېړنه وکړي، خو دی هلته د کومې موضوع په سر له کوم افغاني افسر سره ونښت او شورويانو بيا يو بل ملاتړ پوځ ورواستاوه. مليسن بيا افغانان په هغه خبر کړل او هغوی هم همدغسې وکړل. ددغو ټولو پېښو پايله د افغانانو او شورويانو ترمنځ ټينګه بې باوري شوه. مليسن په پای کې خپلو اورېدونکو ته وويل چې:

"وعده شوې پيسې او وسلې وځنډېدلې او په پای کې ګرد سره ودرولې شوې، ځکه چې هغوی [بلشويکان] په هر حال ترڅه حده پورې په دې باور شول، چې افغانان په ټولې منځنۍ اسيا کې د دوی پر ضد د يوه لوی پان ـ اسلامي پاځون لپاره لمسوونې کوي."(۲۳)

د شوروي ـ افغان بل درز د بسمه چي غورځنګ په سر و، چې مقصد يې په منځنۍ اسيا کې د يوه خپلواك اسلامي دولت لپاره کار کول وو. دغه غورځنګ هغه وخت جدي شو چې د عثماني ترکيې پخوانيو مشرانو ـ انور پاشا، طلعت پاشا او جمال پاشا ـ په منځنۍ اسيا او افغانستان کې د هغه د واقعي کولو لپاره په هلو ځل پيل وکړ. دوی د لومړي نړۍ وال جنګ تر پايه پورې د عثماني ترکيې مشران وو او په جنګ کې يې د مرکزي قوتونو خوا نيولې وه، خو عثماني ترکيه د جنګ په نتيجه کې ماته او

توټه توټه شوه او دوى لـه تـركيې نـه ووتـل. لومـړى دوه يـې د بـرلين پـه لار مسـكو تـه لاړل چـې لـه شـورويانو سـره پـه برتـانوي ضـد حركتونـو كـې برخـه واخلـي. جمـال پاشـا وروسـته پـه كابـل كـې ځرګنـد شـو او هلتـه د افغـان پـوځ د بيـا تنظيمولـو لپـاره وګمـارل شـو. پـه دغـه وخـت كـې شـورويانو هـر چېـرې مسـلمانان د انګرېزانـو پـر ضـد لمسـول، خـو پـه منځنـۍ اسيا كـې پـه خپلـه د بسـمه چـي پلـوو مسـلمانانو لـه مخالفـت سـره مخـامخ شـول. انـور پاشـا يـې تركسـتان تـه واسـتاوه، چـې موضـوع د هغـو لـه مشـرانو سـره پـه خبـرو حـل كـړي، خـو دى هلتـه د ۱۹۲۲ كـال پـه مـارچ كـې لـه هغـو سـره يـو مـوټى او د شـوروي پـر ضـد شـو. انـور پاشـا ډېـر زر "د ښخوانـۍ بخـارا" د قوتونـو سـروال وګرځېـد چـې شـمېر يـې شـلو زرو تنـو تـه ورسـېد او پـه ترمـز، بېسـون او شهر سبز كې ځاى پر ځاى وو.(۲۴)

پاچـا امـان الله پـه منځنـۍ اسـيا كـې د كنفدرېشـن جوړېدلو امكـان بيـا وليـد. پـه كابـل كـې جمـال پاشـا چـې د محمـود طـرزي لـه ملاتـړ نـه بهـره مـن و، امـان الله پـه دې قـانع كـړ، چـې انـور پاشـا غـواړي روسـي تركسـتان پـه افغانسـتان پـورې وتـړل شـي او دا چـې د بخـارا اميـر هـم غـواړي د هغـه پـه مرسـته لـه افغانسـتان سـره يوځـاى شـي.(۲۵) پاچـا امـان الله پـه دې هكلـه پـه كابـل كـې د انګلسـتان د سـفير لـه لارې لـه برتـانيې نـه وغوښتـل، چـې د بخـارا او خيـوې خپلـواكي پـه ځرګنـد ډول ومنـي او د افغانسـتان لـه لارې د وسـلو مرسـته ورسـره وكړي

او د افغانستان ملا وتړي، چې له شوروي اتحاد نه وغواړي له دغو ملکونو نه خپل پوځونه وباسي، خو انګرېزانو د هغه غوښتنو ته د هوکې ځواب ونه وایه([۲۶]). سره له دې هم ځنګه چې امان الله په دې فکر و، چې بلشویکان له بخارا نه د انور پاشا له لاسه ایستل کېږي، له هغه سره یې د وسلو او رضاکارو مرسته وکړه او د تنظیمي رئیسانو په نومونو یې جنرال محمد نادر قطغن ته، شجاع الدوله هرات ته او د عدلیې وزیر محمد ابراهیم مزار ته واستول. په هغو سربېره افغاني افسران یې په ملکي جامو کې انور پاشا ته او یوه وړه نظامي قوه یې بخارا ته واستوله. هدایت دا و، چې دوی ټول به په پټه له انور پاشا سره په بخارا او له بسمه چي مشرانو سره په فرغانې کې مرستې کوي.

د ۱۹۲۲ کال په اپریل کې یو افسر له سرحد نه واوښت او په بېسون کې یې له خپلو قوتونو سره له شوروي پوځونو سره مقابله وکړه. په هغه سربېره د باندنیو چارو د وزارت یوه حکومتي پوسته په لار کې چور شوه او سندونه یې شورویانو ته په لاس ورغلل.([۲۷]) شورویانو ته ثابته شوه چې افغانان د بخارا په ناکراریو کې لاس لري، نو یې بخارا په بوې شپې او ورځ کې په بې رحمۍ سره لاندې کړه، پر افغانانو یې مرستې ودرولې او د ډېرو غوښتنو په ترخ کې بې له افغان حکومت نه وغوښتل، چې څرګندونه وکړي، چې بیا به د بخارا په چارو کې ګوتې نه وهي او خپل

استازي بـه لـه هغـه ملـك نـه بهـرون كـوي. دغـه غـوښتنې د التيمـاتوم پـه شـان وې او افغانسـتان هغـه ومـنلې او د شـوروي اتحـاد دوسـتي يـې وسـاتله. انـور پاشـا هـم لـه يـو څـو بريـو نـه وروسـته د ۱۹۲۲ كـال د اګسـت پـه ۴مـه پـه يـوې نښـتې كـې ولګېـد(۲۸). د هغـه پـه مـړينې او وروسـته د بسـمه چـې د يـو بـل مشـر ابراهيم بيـګ د قوتونـو پـه خوړېدلو سره پـه منځنـی اسيا كـې د هغـو دريـو تركـي پاشـاګانو د پـان ـ تركـي دولـت، د بسـمه چيـانو د خپلواكـی او د پاچـا امـان الله د اسـلامي كنفدريشـن ارمانونـه لـه خـاورو و ايـرو سـره برابـر شـول او پرځـای يـې هلتـه د شـوروي اتحـاد لـه خـوا د سـوويېتېزم د پلـي كولـو پـه لـور كوښښونـه پيـل شـول او پـه افغانسـتان كـې د پاچا امان الله له خوا په داخلي سمونو نو باندې لنګر واچول شو.

لومړي سمونونه:

پـه معاصـر افغانسـتان كـې اميـر شـېرعلي لومـړی افغـان واكمـن و، چـې د دولتـي نظـام د عصـري كولـو پـه لـور يـې ګامونـه اوچـت كـړل. پاچـا امـان الله بيـا نـه يـوازې د نظـام پـه عصـري كولـو بلكـې د ټـولنې د ځينـو اساسـي اړيكـو پـه اړولـو او حتـی د لويـديځ كولـو پـه لـور د پراخـو پروګرامونـو پـه پلـي كولو پيل وكړ.

امـان الله د واكمنـی پـه اول كـال (۱۹۱۹) كـې اجرائيـوي قـوه تنظيمـه كـړه، پـه دې ډول چـې پـه سـر كـې يـې صدراعظم او

وزیـران وګمـارل. د وزیرانـو نومونـه پـه معاصـر افغانسـتان کـې د اول ځل لپـاره امېر شېر علي په خپلو لوړو مـامورانو بانـدې ایښـي وو. پاچـا امـان الله بیـا لومـړی افغـان واکمـن و، چـې درې ګونـو قوتونـو یـانې اجـرایې، قضـایې او مقننـې تـه یـې عصري بڼه ورکړه، خو سلطنت یې لـه حکومت نه بېـل نـه کـړ یا یې په کـافي انـدازه بېـل نـه کـړ. د وزارتونـو سروالان یې اول نـاظران او وروسـته وزیـران ونومـول. هغـوی ده ټاکـل او ده لېرې کـول او هغـوی ده تـه مسئول وو، پـه داسې حال کې چې هغـه د پاچـا پـه توګـه غېـر مسـئول ګڼـل کېـده. وروسـته یـې د صـدراعظمۍ چـارې هـم پـه خپـل لاس کـې ونیـولې او تـر پایـه پـورې د غیـر مسـئول صـدراعظم پـه شـان پـاتې شـو(۲۹). پـه دغسـې نظـام کـې طبیعـي وه چـې د حکـومتي مـامورینو او د هغـو اصـلاحي پروګرامونـو پـه اړه د خلکـو عکـس عمـل ده تـه متوجه شي، لکه چې همدغسې وشول.

پاچـا امـان الله د ۱۹۲۳ کـال پـه لـوی اختـر کـې پـه یـوې وینـا کـې څرګنـده کـړه چـې "دا د قلـم ورځـې دي، نـه د تـورې."(۳۰) د هغـه لـه لومړیـو بنسـټیزو کـارونو څخـه یـو دا شـو چـې چـارې د ولـس د اسـتازو پـه مشـوره یـا لـږ تـر لـږه د هغـو لـه لارې پـه مـخ بـوځي او څنګـه چـې پـه افغانسـتان کـې سـمونونه د لومـړي ځـل لپـاره پـه پـراخ ډول تجـویز کېـدل، د نویـو قـانونو ایسـتلو او قـانون ایسـتونکو لپـاره اړتیـا ډېرېـده. ددغـه مقصـد لپـاره د "ریاسـت محفـل وضـع قـوانین" پـه نامـه یـوه اداره جـوړه شـوه،

چې سردار شېراحمد یې سروال او ترکي بدری بیګ یې نایب سروال او غړي یې عالمان، لیکوال او ترجمانان وو. د قانون ایستلو او مشورې ورکولو لپاره د اعیانو پخوانی مجلس چې "دارالشورا" نومېده اول په "خاصې شورا" او بیا په "دولتي شورا" واړول شوه. د عزیزالدین پوپلزي په وینا د قانون ایستلو ریاست په دولتي شورا واړول شو(۳۱). دولتي شورا نیمه ملي وه په دې ډول چې نیمايي غړي یې پاچا ټاکل او نیمايي یې ولس غوره کول. په ۱۹۲۸ کې پاچا د لويې جرګې له استازو سره ومنله، چې دولتي شورا به په ملي شورا بدلېږي او غړي به یې د خلکو له خوا غوره کېږي(۳۲). د هېواد په هر اداري واحد (ولایت، حکومت او علاقه داری) کې مشورتي مجلس ومنل شو، چې غړي یې حکومتي ماموران او د خلکو غوره شوي استازي وو.

دولتي شورا، وزیرانو او لویو جرګو قانونونه ایستل او هغه د پاچا له لاسلیك کېدو او مهر کېدلو نه وروسته جاري کېدل. د پاچا امان الله په لس کلنې واکمنۍ کې د نظامنامو په نومونو دومره ډېر قانونونه ایستل شوي دي، چې په هېڅ بلې لسیزې کې په هغه شمېر ایستل شوي نه دي. د پاچا امان الله د واکمنۍ بله غټه خاصه د لويو جرګو جوړول و په دغه مقصد چې په خپله د هغه په ژبه "... لااقل در سال یك دفعه علی العموم وکلا و نمایندګان و کلان شوندګان قومی و علمای ملت داران اجتماع نموده...(تا) همه مسایل مهمه

و افکاريکه در تعالی و ترقی مملکت خويش مدنظر داشته باشم مواجهتاً بمشاوره و تصويب و تصفيه قرار دهم." (۳۳)

دده په دورې کې څو لويې جرګې وشوې، لومړۍ يې په جلال آباد او وروستۍ يې په پغمان کې. پاچا امان الله د لويو جرګو نوښتګر دی. تر هغه دمخه بل افغان واکمن دغسې لويه جرګه نه ده بللې، چې غړي يې د افغانستان له ټولو برخو نه د خلکو له خوا غوره شوي وي. لويه جرګه په اصل کې د قومي جرګې توسعه ده او قومي جرګې د افغانستان په ځينو قومونو په ځانګړې توګه په پښتنو کې رواج وې، چې هم فردي او هم عمومي کشالې په تېره جزايي کشالې يې هوارولې. د پاچا امان الله د لويو جرګو بله خاصه د هغو لوی والی دی، چې د ځينو غړي يې زر تنه وو. د حکومت لپاره په تېره په مالي لحاظ ګرانه وه چې هر کال دغسې لويه جرګه وبولي، ځکه چې لګښت يې ټول د حکومت په غاړه و. په هر حال، پاچا امان الله لومړی افغان واکمن دی، چې ملت ته يې د لويو جرګو له لارې په دولتي چارو کې برخه ورکړه او دولتي نظام يې د قانون له مخې په مشورې باندې بنا کړ.

پاچا امان الله په قضايي چارو کې هم بيخکي بدلون راوست او په فقيهي قضيو کې يې "تعزير" په "تقدير" سره بدل کړ. امير عبدالرحمن قاضيانو ته په دعوو په تېره په جزايي موضوع ګانو کې نامحدود اختيارونه منلي وو، په

دې ډول چې قاضي ته اختیار ورکړل شوی و، چې یوه چاته حتی پخوا له دې چې عمل یې کړی وي، د ظاهر په نظر کې نیولو سره تر اعدام پورې جزا ورکړي، سره له دې چې په اساس القضات نومي کتابګوټي کې ددعوو د هوارولو لپاره د قاضیانو د صلاحیت او د قضیو د حل کولو طرز عمل په اړه ډېر څه ویل شوي وو(۳۴). نو د امان الله تر وخته پورې د غبار په ژبه:

> ... قاضي خودش را در موارد جزایی قبلاً مختار و فعال مایشاء میدانست و اسلحه تعزیر در دست او به شکل یك اله برنده اما کشدار قرار داشت."(۳۵)

پاچا امان الله د تمسك القضات امانیه له مخې، چې د مولوي عبدالواسع کندهاري تالیف و د قاضي پراخ اختیارونه مقدر کړل، په دې ډول چې په هغه کې د هر جرم لپاره جزاګانې ټاکلی شوې یانې تقدیر شوې وې او قاضي نه شو کولی چې د یوه جرم جزا په خپل اختیار سره لږه یا ډېره کړي. په افغانستان کې دا یو اساسي فقیهي تغییر و چې راوړل شو. په هغه سربېره د تورنو محاکمه هم برالا شوه او د الله تعالی حقونه او د بنده ګانو حقونه سره بېل کړل شول. له هغه وروسته که قاضي یو څوك په کومې قضیې کې تبریه کاوه، حکومت د لزوم په حال کې هغه د پولیسو او ولایتي مشورو له لارې څاره او په جزا رساوه. دا ټول دغسې

تغییرونــه وو چــې د غبــار پــه ژبــه "... صــنف قضــات را بــرای همیشه از دولت و تحولات جدید متنفر و بېزار ساخت."(۳۶)

د پاچــا امــان الله نــور ســمونیز پروګرامونــه د ټــولنې مــدني کولــو او پــرمخ بیولــو تــه متوجــه وو. پــه کــال ۱۹۲۱ کــې د صـنعتونو د هڅـونې پـه نامـه دغسـې یـو قـانون ایسـتل شـوی و چــې مقصــد یــې د مالیــاتي طــرز پــه اصــلاح کولــو ســره د صـنعتونو هڅـول وو. د امیـر عبـدالرحمن پـه وخـت کـې مالیـات پـه جـنس اخیسـتل کېـدل او هغـه تـر دې حـده پـوري درانـه وو چـې لـه هغـو مځکـو نـه چـي پـه نهرونـو سـره خړوبېـدلې، د حاصــل دریيمــه برخــه د حکومــت کېدلــه او مځکــه والــو او بزګـرو د هغـو د تحصـیل پـه برخـه کـې هـم تاوانونـه او ربړونـه ګاللـل. د پاچـا امـان الله پـه وخـت کـې مالیـات لـه جـنس نـه پـه نقــده واړول شــول، پــه دې ډول چــې ددغســې مځکــو د درې کـالو حاصـلاتو منځنـۍ انـدازه وټاکلـه شـوه او هغـه د ورځـې پـه نــرخ پــه نقــده واړول شــوه او پرېکــړه وشــوه، چــې د نرخــو د لـوړوالي لـه امله بـه مالیـات هـر درې کالـه وروسـته بیـا ټاکـل کېـږي. دغـه کـار یـوازې یـو ځـل وشـو او حکـومتي عایدونـه لـه دغې ډډې نه لږ شول.(۳۷)

پـه دغـه نـوي طـرز سـره د ملکـانو، میرانـو او قـومي مشـرانو نفـوذ هـم لـږ شـو. د دوی اهمیـت پـه دې هـم لـږ شـو چـې بزګـران او نــور ولســي خلــك هڅــول کېــدل، چــې د خــپلې ســیمې لــه حکومــت ســره پــه نېغــه رابطــه ولــري او ملکــان او قریــه داران

منع کېدل، چې د خلکو او حکومت ترمنځ واسطه اوسي.(۳۸) لامهمه دا ده چې د پاچا امان الله په اولو کلونو کې دننه په وطن کې ډول ډول محصولونه چې حکومت د امیر عبدالرحمن په وخت کې او له هغه نه وروسته ټولول، لغو یا لږ شول او ډېر داخلي ګمرکونه له منځه یووړل شول داسې هم باندنۍ سوداګري د پاچا امان الله په وخت کې ښه وده وکړه، په تېره بیا وروسته له هغه چې جرمني، پولینډ او په اولو کلونو کې شوروي۔ افغان سوداګرو ته په خپلو ملکونو کې د ازاد ترانزیت امتیاز ورکړ او افغانستان له ډېرو هېوادونو سره د جرمني، شوروي او هندوستان په ګډون د سوداګرۍ تړونونه وکړل. ددغو ټولو سمونونو او نوښتونو له امله پولي پانګه په پراخه اندازه په کار ولوېده او ډېره شوه او شرکتونه او د لګښتي مالونو لپاره یو شمېر فابریکې جوړې شوې او نورې یې د جوړېدلو په حال کې وې.

افغانستان د پاچا امان الله په واکمنۍ کې په دې پیل وکړ، چې پولي پانګه ورو ته د پانګو اچولو ډګر تر هر بل وخت نه په پراخ ډول برابر کړي او هېواد د پانګه والۍ په درشل کې ودرېږي. غبار دغو ټولو سمونونو ته تفصیل ورکړی، خو هغه د اولې او دوهمې دورې سمونونو ترمنځ توپیر نه دی کړی. اساسي ټکی دا دی چې په دغو سمونونو سره دغسې ازاده فضا مېنځ ته راغله، چې د هغه له امله په

ټولیز ډول په ټولنې او په ځانګړي ډول په متشبثانو کې د بزنس کولو قوي حرکت پیدا شو او دولتي عایدونه په یوه کال کې (کال معلوم نه دی) له ۸۰ ملیون روپیو نه ۱۸۰ ملیون ته جګ شول.(۳۸)

کومو سمونونو چې په خپله خلك په نېغ ډول وښورول، هغه د ټولنې د مدني کولو او د عصري پوهنې د خپرولو په مقصد هڅې وې. دغه هڅې د دوو اصلونو له مخې کېدلې: یو دا چې "عایدونه باید وګټل شي" او بل دا چې ټول افغانان د قانون له نظره سره برابر دي. د لومړي اصل له مخې هغه معاشونه چې دولت پخوا مخورو خلکو لکه خان، ملك، پیر، ملا او د کابل محمد زیو ته ورکول، ودرول شول یا لږ شول. په افغانستان کې ملایانو، پیرانو او سیدانو ته د دولت له خوا مواجب ورکول د مغلو له وخت نه راهیسې یوه عنعنه وه. ملایانو داسې ګڼله چې د شریعت له مخې دا د دوی حق دی، خو امیر عبدالرحمن هغو ته معاش ورکول په دې پورې وتاړه، چې هغوی دې په دیني چارو کې د ملا خوسه په سروالۍ کمیسون ته ازموینه ورکړي او هغوی چې بریالي کېږي، دولتي کارونه ترسره کړي. سیدان یې اړ کړل چې د مغلي حکومت هغه فرمانونه وښیې، چې د هغو له مخې دوی مواجب ترلاسه کول. یوازې یو څو تنو دغسې فرمانونه وښودل. په نتیجه کې د دواړو ډلو شمېر په افغانستان کې تر پخوا نه لږ او نفوذ یې هم کم شو.(۳۹)

خو د دې پرخلاف امیر عبالرحمن د غلزیو له پاځون نه وروسته د کابل محمدزیو هر نارینه او ښځې ته مواجب ومنل او محمدزیان یې د دولت شریکان وبلل.(۴۰) داسې یې هم د خوانین ملکي په نامه هغو اطرافي قومي مشرانو او خانانو ته د پخوا په شان معاشونه ومنل، چې دولت ته یې په اضطراري جنګي حال کې جنګي مېړونه ورکول او سروالي یې کوله.(۴۱) نو دولت د پاچا امان الله تر وخته پورې دغو ډلو او داسې هم نورو ته مواجب ورکول، بې له دې چې د دولت لپاره په منظمه توګه کار وکړي. دا چې پاچا امان الله ددغه اصل له مخې چې عایدونه باید وګټل شي، ددغو ډلو او کسانو دایمي معاشونه ودرول یالږ کړل د هغو روغ نیتي یې د ځان په اړه له منځه یووړ، خو ده د ټولنې د مدني کولو په لور کوښښونو کې چې وګړو ته یې د جنس، قوم، مذهب له توپیر پرته برابر حقونه ومنل، د ولسي خلکو روغ نیتي وګاټه.

په افغانستان کې دولت د پاچا امان الله تر وخته پورې، خلك رعیت ګڼل یانې هغسې خلك چې د رمې په شان راعي او شپانه ته اړه لري او له منل شویو حقونو او ازادۍ نه بې بهرې وي. پاچا امان الله په نظامنامه اساسی یا اساسي قانون کې چې په کال ۱۹۲۳ کې لویې جرګې په پغمان کې پاس کړ، د هېواد وګړو ته دغه حقونه ومنل: "تمام مردم افغانستان نزد دولت حقوق مساوی دارند"، "تمام مردم

افغانستان دارای ازادی های فردی اند و از هر گونه تجاوز بر ازادی های دیگران منع میباشند"، "حریت فردی از هر گونه تعرض و مداخله مصئون است.... هیچکس جز بآساس حکم فیصله محکمه شرعی و نظامات مقننه توقیف یا مجازات نخواهد گردید." دا هم ومنله شوه چې "اسایشگاه و منازل تمام اتباع افغانستان واجب الحرمت است." دا هم ومنله شوه چې "مصادره اموال و کار اجباری کاملاً منع است" او "تمام انواع شکنجه ازین ببعد منع است."(۴۲)

دغه حقونه د کاغذ پرمخ تش توري نه وو. غبار ليکي چې:

> "روح این مواد قانونی آن بود که در عمل مورد تطبیق قرار داشت و از لوث ریا و مردم فریبی و کذب و نقاق مبرا بود. چنانکه مراسم مذهبی و تکیه گاههای پیروان مذهب امامیه عملاً ازاد شد و بردگان هزاره میراث دوره امیر عبدالرحمن خان از بردگی نجات یافت... در مجالس مشوره ولایات قندهار و غزنی و جلال آباد و انجمن معارف کابل یك یك نفر نمایندگان انتخابی هندوهای افغانستان شامل و در امور اداره سهیم گردیده قید رنگزرد از دستار و معجز هندوها با

باقیات پول جزیه... مرفوع گردید و اولا دهند و در مدارس ملکی و نظامی... و افسری در اردو قبول شد."

دی په پای کې وایي چې :"دیگر تبعیض و تفریق از نظر نژاد و زبان و مذهب و قبیله وجود نداشت... و ملت حقوقاً مساوی شد."(۴۳)

د ټولنې په نورو برخو په تېره په پوهنیزو او کلتوري ډګرونو کې پاچا امان الله دغسې علاقمنې وښودله، چې تر هغه دمخه یا تر هغه وروسته بل افغان واکمن ښودلې نه وه. څنګه چې دی د هېواد د پرمختیا په فکر و، د پوهې او پوهنې عملي اړخ ته ځیر او پردې معتقد و، چې "سعادت های دیني و دنیوی مربوط بداشتن علم و عرفان است. تا عالم نه شوید هر چند برای نام افغان و مسلمان باشید کاری را از پیش برده نمیتوانید و از جال مکر و فریب دشمنان شرف و تعالی خویش نجات یافتن مشکل است."(۴۴) ده پوهه او پوهنه یوازې د نارینه لپاره نه بلکې د ښځو لپاره هم غوښتله او ویل یې چې "داشتن علم و کمال یك برابر بالای مرد و زن از طرف خداوندج فرض است و بدین امر خداوندی تمام علما و دانشمندان شما اطلاع دارند، پس مساویانه در تعلیم پسران و دختران خویش بکوشید."(۴۵)

پاچا امان الله سواد د پوهې او فن کلي او پوهنه د

پرمختګ کلي ګڼله. په کندهار کې يې خلکو ته په يوې وينا کې وويل، چې "بمجرديکه اولاد شما خواننده و نويسنده شدند گويا کليد تمام علوم و فنون را يافتند و پس از ان براى آنها بسيار سهل و اسان است که هر علم و فن را که خواهش داشته باشند در ديگر مکاتب عالى تحصيل کنند."(۴۶) په بل ځای کې د پوهنې ښېګڼې په دې ډول ستايي:"چيزيکه در دين و دنيا براى شما فايده ميرساند و شما را از مذلت و خوارى دينى و دنيوى نجات ميبخشد همين معارف است."(۴۷)

د افغانستان د عصري پوهنې بنسټ په کابل کې په ۱۹۰۳ کې د حبيبيې ښوونځي په پرانستلو سره د امير حبيب الله په وخت کې ايښودل شوی و، خو امان الله عصري پوهنه ښه پراخه کړه. پوهنه د پخوا په شان وړيا او لومړنۍ زده کړه د اساسي قانون له مخې جبري وه. په دغې لارې کې ډېرې پيسې لګېدلې او د پوهنې بودجه د حربي وزارت او دربار نه وروسته په دريمې درجې کې وه او د زده کړې ورونه د هېواد د ټولو هلکانو او نجونو پرمخ د جنس، قام ولۍ او مذهب له توپير نه پرته خلاص وو. د امان الله د واکمنۍ په لړ وخت کې په ښارونو او ولايتونو کې ډول ډول ښوونځي پرانېستل شول. د غبار په وينا:

"در پاى تخت بعلاوه ليسه حبيبيه،
ليسه هاى امان و امانى توسط پروفيسران

فرانسوی و جرمنی و استادان داخلی تاسیس گردید. مکاتب رشدی غازی، رشدیه استقلال، تیلگراف، رسامی، نجاری، معماری، السنه، زراعت، دارالعلوم عربی، رشدیه مستورات، رشدیه جلال آباد... رشدیه قندهار، رشدیه هرات، دارالمعلمین هرات، رشدیه مزار شریف، رشدیه قطغن، مکتب پولیس، موزیك، قالین بافی، ارچتك [معماری]، تدبیر منزل زنانه، مکتب طبیه، مستورات و بیش تر از ۳۲۲ باب مکاتب ابتدائیه در تمام ولایات باز شد. تعداد طلبه مکاتب ابتدایی (تا سال ۱۹۲۷) به پنجاه و یك هزار نفر رسید. در لیسه ها و مکاتب رشدی و مسلکی (سه هزار) طلبه تحصیل میکرد و این غیر از مدرسه نظامی بود."(۴۰)

داسې هم روغتیایي چارو ته توجه وشوه او ملکي او نظامي روغتونونه جوړ شول. په کابل او اطرافي ښارونو کې حکومتي او غیر حکومتي خپرونې هم ووتلې، چې د انیس خپرونه تر اوسه هم چلېږي.

د سمونونو په پلي کولو سره لګښتونه هم ډېر پېدل. نوي لګښتونه په نویو ودانیو، روغتونونو، په خارج کې په

سفارتونو او قونسلګريو، د وسلو او الوتکو په رانيولو او باندنيو متخصصانو ته په معاش ورکولو باندې کېدل، چې په ټوليز ډول حکومتي لګښتونه په عايدونو سره که څه هم تر پخوا نه ډېر شوي وو، نه پوره کېدل. حکومت د لګښتونو د لړولو لپاره په نفوذ منو ډلو باندې مواجب ودرول، چې د مخنه پرې غږېدلی يم. ممکن د لګښتونو د لړوالي له امله به و چې پاچا امان الله پوځ کم کړ او د :"نموني قطعې" په نامه يو نوی نظامي واحد جوړ شو، په دغه فکر چې هغه به وکولی شي د بدامنۍ پېښو ته ځواب ورکړي. پاچا په دې فکر و، چې نور نو له باندې نه افغانستان ته خطر متوجه نه دی او دغه لږ شوی پوځ به چې هوايي قوه به يې ملګرتوب کوي، دننيو ناکراريو ته ځواب وويلی شي.([49])

د لګښتونو د لړولو په لړ کې د افسرانو د يوې مياشتې معاش کټ شو، په دې نامه چې حکومت له باندې نه نظامي الوتکې په بيه اخلي. په عين حال کې په دې لنګر واچول شو، چې نه ورکړل شوي ماليات په ټينګه ترلاسه شي او د اته کسيزې (هشت نفري) عسکري جلب طرز عملي شي او شتمن ونه شي کولی خپل خپلوان د عوض په ورکولو سره له نظامي خدمت نه بچ کړي. له دغو ټولو تجويزونو سره سره چې ځينې ډلې يې وپارولې او نورې يې خوښې کړې، د حکومت لپاره ګرانه وه چې خپل سمونونه په اوږدې مودې کې په خپلو عايدونو سره عملي کړای شي، حتی که نابېره

امنيتي پېښې د لارې خنډ هم نه وي، بيا هم که لوړ حکومتي غړي په سمونونو معتقد، په خپلو کې يو موټی او د پاچا رښتيني مرستيالان وای، حکومت به نويو راهسکېدونکو پېښو ته اوږه ورکړې او شايد پرې غالب شوی وای، خو نه يوازې چې دغسې ونه شول دوی په فکري او شخصي لحاظ په دغسې ډلو او کړيو ويشل شوي وو، چې د يوه او بل پر ضد يې دسيسې کولې.

سياسي ډلگۍ او دسيسې:

په لوړې حکومتي سويې د ساتنپالو (محافظه کارو) او نوښت او اوښتون غوښتونکو ترمېنځ درز و. صدراعظم، سردار عبدالقدوس او د باندنيو چارو وزير، محمود طرزي ددغو دواړو ډلو ښکارندويې کوله. لومړنی چې د امير عبدالرحمن د وختو مامور و (د زوکړې کال ۱۸۴۰)، په دغه فکر و، چې "از طرف شرع انور مشروطه طلبان را بايد واجب القتل" دانست. دده په اند "مشروطيت" هسې غولول دي او "به حکم شرع بايد ميکروب مشروطه از بين برده شود."(۵۰) ده لا په کال ۱۹۲۰ کې خپل دغه فکر د کابل د شور بازار حضرتانو ياني شمس المشايخ مجددي او نورالمشايخ مجددي ته په يوې اوږدې استفتايې کې څرگند کړی و. تر هغه دمخه يې د کندهار له عالمانو څخه هم په دغه اړه فتوا غوښتې وه، خو وروستيو که مشروطيت رد

کړې و، د مشروطه غوښتونکو له مینځه وړل یې هم رد کړي وو. صدراعظم عبدالقدوس که څه هم د عمل سړی نه و، سره له دې هم د هغه استفتا او سلوك د شوربازار حضرتان او مذهبي عالمان په هماغه اول سر کې نوي توب غوښتونکو او سمونونو ته بدورګي کړل، چې وروسته د هغو نظرونو او کړو سختې پارونې وکړې. درز یوازې د ساتنپالو او بدلون غوښتونکو ترمېنځ نه و. د بدلون غوښتونکو ترمېنځ چې تاریخ پوه غبار یې "روښانفکران" بولي، هم مخالفتونه او دسیسې وې چې له هغو نه راپیدا وراني په خپله نظام ته متوجه شو.

د پاچا امان الله د واکمنۍ له پیل نه سیاسي ډلې هسکې او فعالې شوې، که څه هم هغه د قانون له مخې مجازې نه وې. پاچا په عمل کې د هغو لپاره ډګر هوار کړی و، په دې چې هغه د خپل پلار او نیکه د وختو خپه کوونکې فضا د ازادۍ په فضا سره بدله کړې وه، خو د هغو په هکله د غبار او منشي علي احمد لیکنې، چې د هغه وخت خلك وو، سره سر نه خوري. له دغو سیاسي ډلو نه مهمه یې د جمهوریت ډله وه. د منشي علي احمد په وینا:

"په کابل کې یو شمېر کسان چې زده کړه یې کړې او په باندنیو هېوادونو کې ګرځېدلي وو، د محمد ولي په ګوند کې په پټه ننوتل او د افغان جمهوریت جوړولو په

امکاناتو باندې يې په پټه بحثونه کول. په هغو کې دغه کسان وو: غلام صديق [څرخي]، عبدالهادي خان [داوي]، حبيب الله خان (د حرب وزير مرستيال)، عبدالرحمن خان لودين، علي محمد خان، ميرزا محمد خان، مير سيد قاسم خان، ځينې نظامي افسران او هم ځينې غير مهم کسان لکه مير غلام محمد او نور. شجاع الدوله خان او محمد يعقوب خان (د دربار وزير) هم په دغه ګوند کې وو."(٥١)

غبار بيا د حزب نقابدار تر نامه لاندې له جمهوريت غوښتونکو نه غړيې او سخت يې غندي او وايي، چې هغوی په اصل کې د دموکراسۍ او جمهوريت دښمنان او د نورو په خدمت کې وو. ده هغوی "انقلابي" ګڼل.(٥٢)

غبار له يوې بلې سياسي کړۍ نه هم غړيې په نامه د "جوانان افغان" چې د هغه په وينا "مرام تند تر و جنبه دست چپي داشت."(٥٣) خو دی ددغو ډلو په هکله دوه ډوله غړيې: د نقابدار حزب د غړو نومونه هيڅ نه اخلي، په داسې حال کې چې د جوانان افغان نومونه اخلي او په هغو کې خپل ځان او لودين هم ښيي. منشي علي احمد بيا د جمهوريت په ګوند کې د مير غلام محمد د نامه ذکر کوي، چې هغه ممکن همدغه غبار وي، چې په هغه وخت کې مهم

شخص نه و. دی د افغانستان يو لوی تاريخ پوه دی، خو دی د ژوند تر پايه پوره يو سياسي شخص هم و. دغه واقعيت د منشي علي احمد د ليکنې پله درنه کوي. په هر حال د دوارو په ليکنو کې د جمهوريت، انقلاب او چپې کلمې ښيي چې مفهومونو يې د هغه وخت په تعليم کړو او حکومتي مامورانو کې نفوذ کړی و، چې هغه به په غالب احتمال د بلشويکي انقلاب له امله و.

د منشي علي احمد ليکنه له دې امله هم مهمه ده، چې د جمهوريت د ډلې فعاليتونه او د هغې د غړو دسيسې بيانوي چې په نظام يې ناوړه اغېزه وکړه. د هغه په وينا "دغه ګوند دغې نتيجې ته ورسېد چې د پوځ له مرستې نه پرته دوی به په مقصد ونه رسېږي او د مصطفی کمال او رضا خان پهلوي مثال د دوی په مخ کې و، نو دوی پرېکړه وکړه چې نادر خان چې د جنګ وزير و، له ډګر نه وباسي او محمد ولي يې پرځای د جنګ وزير کړي. دا به نو بيا د دوی د نورو پلانونو لپاره د توپ تخته وي."(٥۴)

دوی د محمد نادر پر ضد په دسيسو لاس پورې کړ او پاچا امان الله يې په دې قانع کړ، چې هغه او ورور يې محمد هاشم د هغه د خور، نور سراج پر سر له هغه نه اوښتي او په دې لټه کې دي، چې هغه خپله کړي او که هسې ونه شول په دغې لار کې خپل ځانونه يا امان الله ووژني. دا هغه وخت و چې امان الله له خپل لوظ نه اوښتی

و چې خپله دغه خور سردار محمد هاشم ته په نامه کړي. په عین حال کې دسیسه ګرو محمد نادر ته ورسوله چې امان الله خپله دغه خور د کورنیو چارو وزیر عبدالعزیز ته په نامه کوي. دسیسه ګر په دې ډول په دې بریالي شول چې امان الله ته د محمد نادر وفا لړل خنثی کړي او امان الله له هغو نه بېګانه کړي. دسیسه ګرو محمد نادر ته وروسته له هغه چې هغه د خپل ځان په اړه د امان الله په اوړېدلي سلوك خبر شوی و، دا هم ورسوله چې امان الله د هغه له ډېرېدونکي نفوذ نه اندېښمن دی او په دې لټه کې دی، چې نسکور یې کړي. دسیسه ګرو په عین حال کې یو سړی وګماره، چې په محمد نادر باندې ډزې وکړي. هغه پرې ډزې وکړې او محمد نادر هغه د امان الله په لمسونې وګڼلې او ځان یې د ناروغ په پلمه په کور کې ایسار او د جنګ له وزارت نه ګوښه کړ. هغه د خوست تر بلوا پورې په کور کې و، خو په بلوا کې یې لاس نه درلود په داسې حال کې چې مخالفانو یې پاچا ته رسوله، چې هغه پکې لاس لري.

پاچا امان الله محمد ولي اول د حرب وزارت مرستیال او وروسته وزیر وټاکه او محمد نادر ته یې اجازه ورکړه، چې اروپا ته لاړ شي.(۵۵) د جنګ له وزارت نه د محمد نادر په لیرې کولو سره چې مسلکي او جنرال و او پرځای یې د محمد ولي په ټاکلو سره، چې یو غیر مسلکي مامور و پوځ غټه صدمه ولیدله، چې وروسته به په دغه موضوع باندې

نور هم وغړېږم. غیر له هغه هم د خوست له یاغي ګرۍ نه ړومبی د پوځ وضع خرابه شوې وه.

د مهتاب قلعه له قطعه نمونه سره ډېر افسران مخالف وو او هغوی د هغې په مقابل کې د "نمونه شکن" په نامه بله قطعه جوړه کړه، ترڅو چې لومړنۍ د خوست له یاغي ګرۍ نه وروسته له منځه لاړه او پوځ د پخوا په شان ابترپاتې شو، خو اساسي مخالفت د حکومتي لوړو کسانو و. د غبار په وینا:

"از مطالعه این جریانات فهمیده میشود که در کابینه افغانستان چگونه اختلاف نظر در مورد سیاست داخلی و خارجی موجود باعث ضعف دولت جوان افغانی میگردید، نه انکه صدراعظم با وزیر خارجه و شخص شاه اختلاف نظر اساسی داشت بلکه در حکومت مرکزی و ولایات کشور یك قسمت عمده مامورین دولت با طرح های جدید دولت مخالف و یك قسمت دیگر بدشمن حکومت تبدیل شده میرفتند."(۵۶)

د خوست یاغي توب:

د خوست یاغي توب د ملا عبدالله چې په ګوډ ملا

یادېده او ملا عبدالرشید په سروالۍ او د ځدرانو او منګلو په ملاتړ د ۱۹۲۴ کال په مارچ یانې پسرلي کې پیل شو او نږدې یو کال اوږد شو. نور قومونه ورو ورو ورسره ملګري شول او یاغیان پردې بریالي شول، چې ګردېز، تېره کنډو، لوګر له حکومتي قوتونو نه ونیسي. وروسته د غزني یاغیان هم ورسره مل شول او د وردګ تر شیخ اباد پورې ورسېدل. کابل په دې ډول د لوګر او وردګو له خوا تر خطر لاندې شو. په کاپیسا، پروان او ننګرهار کې د حکومت پر ضد تبلیغونه وشول او یوځای بل ځای داړه ماران هم هسک شول. یاغیان پخوا له دې چې د حکومت پر ضد له وسلو نه کار واخلي له حکومت نه وغوښتل چې هغه قانوني مادې بدلې کړي، چې د دوی په فکر د اسلام مخالفې وې. پاچا دوی ته په ځواب کې وویل، چې دغه قانونونه دیني عالمانو منلي او دوی دې کابل ته د خبرو دپاره راشي. یاغیانو د پاچا بلنه رد کړه. پاچا بیا یو لوړ رتبه هیات یاغیانو ته واستاوه، خو هیات هم ګټه ونکړه. پاچا وروسته په اوړي کې پغمان ته لویه جرګه وبلله، چې د هغې له لارې د یاغیانو په مقابل کې ولسي ملاتړ وګټي. جرګې هم د یاغي ګرې په غلي کولو کې اغېزمن څه ونه کړای شول، خو د سمونونو یو څه یې واړول او نور یې لغوه کړل.

د یاغي توب په بهیر کې د حکومتي پوځونو او یاغیانو ترمنځ یوځای بل ځای ډېرې خونړۍ نښتې وشوې او بیخي

ډېر افغانان په دوارو خواوو کې ووژل شول. د جان فدا په نامه له یوه اته سوه کسیز پوځي واحد نه یو هم ژوندی پاتې نه شو. پوځي واحدونه د شخص پاچا نه پرته د حکومتي لوړو ملکي او نظامي کسانو په قومندانۍ له یاغیانو سره وجنګېدل او حکومت د لومړي ځل دپاره د یاغیانو په مقابل کې له یو څو نظامي الوتکو نه هغه هم د باندنیو په پیلوټۍ کار واخیست. نه یوازې د حرب وزیر محمد ولي، بلکې څلور اتیا کلن پخوانی صدراعظم سردار عبدالقدوس هم قومنداني کوله. نښتې وروسته له هغه د حکومت په بري تمامې‌دلې، چې په افغانانو کې دغه فکر بیخ ونیو چې سردار عبدالکریم انګرېزانو افغانستان ته رالېږلی دی. دغه سردار چې د پخواني امیر محمد یعقوب د یوې وینځې زوی و، د اګست په میاشت کې په داسې حال کې چې جنګ په تینګه روان و، له هندوستان نه منګلو او ځدرانو ته ځان ورساوه، په دغې هیلې چې له یاغي توب نه په ګټه اخیستلو سره د افغانستان پاچایي ترلاسه کړي. له هغه وروسته و، چې د افغانستان ډېرو قومونو د حکومت خوا ونیوله. د جنورۍ په میاشت کې هندوستان ته د سردار عبدالکریم په تښتېدلو او له هغه زر وروسته د ګوډ ملا او ملا عبدالرشید په نیول کېدو سره یاغیان وځپل شول.(۵۷)

د خوست یاغي ګري په خپل ډول کې بېساري وه، خو چا د یاغیانو غوښتنې په ګوته کړي نه دي، چې د هغو له امله

يې په ياغي توب لاس پورې کړ. غبار د غومره وايي چې د ياغي توب هغو دوو ملايانو "طی ياد داشتی تعديل بعضی مواد قانونی جزايی عمومی را که مخالف شريعت ميدانستند از شاه طلب نمودند."(۵۸) که د ياغيانو غوښتنه يوازې د جزايي قانون د يو څو مادو اړول وای، جنګ به بس شوی وای، په تېره وروسته له هغه چې لويې جرګې ځينې قانونونه واړول او نور يې لغوه کړل. غبار په بل ځای کې دا هم وايي چې:

"مقدمه اين اغتشاش در پکتيييا از مدت ها قبل در ولايات پکتيا چيده ميشد خصوصاً که مردم از شاه بواسطه دست کشيدن دولت از معاونت و حمايت مردم سرحدات ازاد در مقابل انگليس رنجيده بودند. بعضی ملاها و خان ها هم که بواسطه از دست رفتن امتيازات خود از دولت متنفر بودند ازين انزجار مردم و روش بيخردانه حکومت پاکتيا سوء استفاده کرده رهبری اغتشاش را بدست گرفتند."(۵۹)

د ياغي توب اصلي محرکونه تر دې نه ډېر زور دي او هغو د جنګي وضع په اوښتو سره نوي اړخونه پيدا کول ان تر دې چې ملا عبدالله په لوګر کې د پاچا هيات ته د هغه د

گوښه كېدو غوښتنه هم وكړه.(۶۰) په دغه وخت كې د ښځو موضوع هم هغسې توده نه وه چې وروسته شوه، كه څه هم د ماشومې نجلۍ د نكاح د منع اعلام خلك پارولي وو. د ياغيانو د ياغي توب محركونه د اعتراض كوونكو په دغې جملې كې غونډ پدلی شي، چې ويل يې "قانون ناسخ مذهب است."(۶۱) مانا دا چې ټول هغه قانونه چې د پاچا امان الله په نوښت ايستل شوي دي، د اسلامي شرع پر ضد دي. ددغه ټكي د ښه پوهېدلو دپاره به د هغه وخت د ټولنې په اړه يو څه ووايم.

د هغه وخت افغان ټولنه په ټينګه سنتي او نږدې ټوله نالوستې وه. د هغې ډېرو لږو سواد لرونكو اوښتون غوښتونكي لرل، خو د هغو شمېر بيخي لږ و. په دوی كې مشروطه غوښتونكي يا د قانوني حكومت غوښتونكي چې غبار يې روښان فكران ګڼي، لا د ګوتو په شمار وو، خو دوی په ټوليز ډول د ښاري شويو اطرافيانو او ښاريانو د غېر متجانسې ډلې په شان په ولسي ملاتړ باندې حساب كولی نه شو. دوی چې كوم نفوذ او اعتبار لاره هغه يې د حكومتي چارواكو په توګه لاره، نو د دوی نفوذ د حكومت د پياوړي توب يا نا توان توب په تناسب و او چې ټولنه ناكراره كېدله، دوی هم ناتوان او بې اغېزې كېدل. د دوی په برابر كې د اوښتون مخالفان يا ساتنپالان وو، چې هم بيخي ډېر وو او هم يې له ولس سره يوځای د عنعنوي دودونو او چلندونو له

مخې ژوند کاوه. ځینې دودونه لا داسې ګڼل کېدل، چې لکه د دین برخې وي. اسلامي شرع ددغسې ذهنیت په جوړېدلو کې اغېزمنه برخه لرله او اسلام په ټینګه هم دین او هم دولت ګڼل کېده. دا د ټولو خلکو ذهنیت او د ملایانو، پیرانو او سیدانو ټینګه عقیده وه.

دغه ډله خلك چې په عمومي ډول د امیر عبدالرحمن په وخت کې له خپل عنعنوي نفوذ نه بې برخې شوي وو، د پاچا امان الله په وخت کې په خاص ډول په سرحدي سیمو کې د انګرېزانو په نظامي عملو سره بېرته د خپل عنعنوي نفوذ خاوندان شوي وو. پاچا امان الله د ټولنې د مدني کولو او عصري کولو لپاره مجبور و چې نوي اداري، اجتماعي، حقوقي او داسې نور قانونونه وباسي، خو مذهبیانو او روحانیانو هغه د اسلامي شرع مخالف وګڼل او خلك یې د هغو پر ضد ولمسول، که څه هم پاچا دغه قانونونه د قانون پوهانو او ولسي استازو په مشوره ایستلي وو، نه په پاچایي فرمانونو سره. د قانون مخالفان حاضر نه وو یا په دې نه پوهېدل، چې د اجتماعي دودونو او اسلامي شرع ترمنځ توپیر وکړي، په داسې حال کې چې دغه قانونونه د اجتماعي دودونو ماتونکي وو، نه د اسلامي شرع او په خپله پاچا. یو رښتینی مسلمان او د اسلام ټینګ دفاع کوونکی و. دا هم واقعیت دی چې د ټولنې نفوذ ناکې ډلې د خپلو عنعنوي مادي امتیازونو په بایللو سره یا ناراضې

شوي يـا پارېـدلې وي. پـه دې اړه د يـوه مـذهب پـوه وينـا صـدق کـوي، چـې وايـي "څـه وخـت چـې کشـالې پيـدا کېـږي، هغـه نـږدې ټـولې پـه اصـل کـې سياسـي، اقتصـادي او اجتمـاعي وي. بيـا زيـاتره وخـت هغـوی چـې غـواړي کشـاله تـوده وسـاتي زاړه مـذهبي اختلافونـه رامېـنځ تـه کـوي، چـې هغـه لکـه د هـرې بـدۍ علـت وي. دوی خپلـو موکلانـو تـه پـه يـاد راوړي، چـې کـه دوی پـه ربښتيـا غـواړي وفـا لرونکـي پـاتې شـي، تـر هغـو بـه ارام ونـه کـړي، ترڅـو عقيـدې تـه هـر پخـوانی سـپکاوی سـم شـوی نـه وي."(۶۲)

پـه دې کـې شـک نـه شـته چـې دولتـي مـامورانو بـه د قـانونو پـه عملـي کولـو او پـه عمـومي ډول لـه دولتـي قـدرت نـه نـاوړې ګټـې ترلاسـه کـړې وي، خـو دغـو ټولـو تـه پـه وسـلې سـره ځـواب ورکـول، هغـه هـم پـه هغـه ډول چـې پـه هغـو سـره پـه زرګونـو افغانـان ووژل شـي او ټولنـه پـه ژور ډول زيانمنـه شـي، ډېـره غټـه ملـي تېروتنـه وه. د ياغيـانو بلـه غټـه تېروتنـه دا وه چـې دوی پـه خبـرو سـره د کشـالې د هوارولـو لپـاره د پاچـا وړانديزونـه ونـه منـل. دوی د لـويې جـرګې هغـو پرېکـړو تـه هـم ارزښـت ورنکـړ چـې لـه اساسـي قـانون نـه پرتـه ډېـر قـانونو او سـمونونه يـې واړول. د هغـو پرځـای دوی تـر پايـه پـه خـپلې يـاغي ګـرۍ بانـدې ټينـګ ودرېـدل، ترڅـو پـه وچ عسـکري او قومي زور سره وځپل شول.

د لويې جرګې پرېکړې غبار په دغه ډول بيانوي:

"تعزیر بالمال و جزای مقدر و تحصیل زن در مدرسه لغو شد، نکاح دختر صغیره جایز گردید، صلاحیت قاضی در تعزیرات مسلم شد، کشتن سارق در تکرار عمل واجب و اثار توبه و صلاح در پیشانی جانی باعث تقلیل مجازات گردید. در محاکم مامورین دولت، شرکت قاضی و مفتی اجباری شد، برای تحصیل السنه خارجی در مدرسه خواندن عقاید و دینیات محصل تاکید گردید، گماشته شدن محتسبین برای احتساب لابدی شد، تنظیم امور ملا و موذن بر ذمت دولت گذاشته شد، کلمه ازادی فردی منحصر بامور شخصی گردید نه در امور سیاسی و عقیده وی، قید داشتن تذکره تابعیت و نفوس در امور شرعی لغو شد، نکاح نمودن مرد تا چار زن بدون قید و شرط ازاد گذاشته شد، خدمت کردن در زیر پرچم بادادن وجه نقد عوض خدمت کردن منظور گردید، تاسیس دارالعلوم عربی حتمی شد، همچنین موجودیت مکاتب حفظ قران تضمین گردید."(۶۳)

د ياغيانو په وسله وال ځواب سره په افغان ټولنه کې د بدلون غوښتونکو او ساتنپالو ترمنځ ژور درز پيدا او ټکر پېښ شو. په دغه ټکر کې بدلون غوښتونکو لوبه بايلله. خو دا هسې بايلل وو چې لکه په جنګ کې يوه خوا په نښتو کې ړټکوله شي، خو په پای کې هماغه خوا جنګ وګټي. په دې حساب پاچا امان الله چې په هغه وخت کې مات شو، په پای کې بريالی دی. د هغه سمونونه د راتلونکې نه رفع کېدونکی ځپې دي، خو د حېرانۍ ځای دی، چې ده له خپلې دغې ماتې نه زده کړه ونه کړه او ځلور کاله وروسته يې په دغسې نويو سمونونو لاس پورې کړ، چې تر هغو نورو يې لا ډېرې پارونې وکړې.

د پاچا امان الله سفرونه:

الف: کندهار ته:

پاچا امان الله د پکتيا له پېښې نه وروسته اداري چارو ته ډېر ځير شو. د چارو د سمولو لپاره يو څو ولايتونو ته هم لاړ. امان الله چې په نه ويشت کلنۍ کې پاچا شوی و او دغه وخت (۱۳۲۵) د پنځو ډېرشو کلونو و، د ځوانۍ په جوش کې و او ډېر ډيناميک او وطن ته په کار او خدمت کولو مين و. ويل به يې چې "از خدمت بوطن بالاتر عشقي ندارم."([۶۴]) په کابل کې د انګلستان د ډېلي ميل استازي،

رولينند وايلډ د هغه کار او مينه په دې ډول يادوي:"هغه به تر امير نه زيات وي، هغه به يو حکم چلوونکی وي او په هرې ځانګې باندې به ګوته ږدي او چې لازمه وي، په خپلې ټيوکې کې به ګرندی وي." دی زياتوي چې د هغه ماموران له يوه نوي ډول څخه وو، ځوانان وو او له نظامي پوځ څخه راوتلي "له دوی نه غوښتل کېدل، چې د خپل مشر ارمانونه وغواړي او په دې کې شك نه و، چې په کابل کې هغه وخت ځينې دغسې سخت کوښښونه وشول، چې دغسې ټينګ اخلاقي انضباط وساتل شي چې د پخواني تاريخ له کوښښونو سره يې توپير لاره." سره له دې هم دی وايي چې هر نوی قانون به چې د خلکو د ښېګڼې لپاره ايستل کېده د فساد لپاره به يې نوی ور پرانېسته. "امان الله په نړۍ کې د چلبازۍ له ټولو نه ډېر چلباز سيستم سره مخامخ و"(۶۵) په همدغه دليل به وي چې امان الله که څه هم پاچا و، په اداري چارو کې يې تر دې اندازې پورې ځان ډوب کړ، چې زياتره وخت به يې تر نيمو شپو پورې کار کاوه. له کار او خدمت سره د هغه مينه د کندهار چارو له پلټلو نه په هغه اثر کې څرګنده ده، چې پاچا امان الله ته منسوب دی او هغه په ۱۹۹۹ کې د محترم حبيب الله رفيع په زيار په ۲۵۰ مخونو کې خپور شوی دی، " د حاکميت قانون در افغانستان" تر سرليك لاندې.

پاچا امان الله په کندهار کې په کال ۱۹۲۵ کې ۳۳

ورځې تېرې کړې او په دغې مودې کې یې د ټولو رسمي دفترونو چارې په خپله وپلټلې، له مخورو او وګړو سره یې لېدل کتل وکړل، په جوماتونو کې یې وېناوې وکړې، ورو مامورانو ته یې انعامونه او ترفیع ورکړې، د ناوړو مامورانو معاش یې یا لږ کړ، یا یې په خپله هغوی موقوف یا بندي کړل او په ښوونځیو کې یې زده کوونکي وپوښتل. "خودم بالذات در مکاتب قندهار رفتم و از هر صنف و هر جماعه طلبه آن رقم رقم امتحان گرفتم و سوالات متعددی از هر طالب العلمی که بنظر دیگران کند ذهن و غبی بنظر می امد میکردم لیکن جوابات بسیار خوب و درست از آنها می شنیدم."(۶۶)

د پوهنې د زده کوونکو په اړه د پاچا نظر ډېر ښه و، خو د هغو زیاتره لویان یې د پوهنې دښمن ګڼل :"تمام طلبه قندهار را بلا استثنی در تعلیم شان بسیار سرگرم در تحصیلات از حد زیاد کوشان دیدم با انکه برای آنها از طرف پدران و امران و خان ها و اعزه آنها که اکثریه دشمن معارف هستند هیچ یك رقم تشویق و ترغیبی نشده... باز هم بچه های بسیار خورد که در مکاتب مدت کمی تعلیم گرفته اند نسبت به جوانانی که به نزد اخوندها و ملاهای روی کوچه و بازار گلستان و بوستان و مثنوی را از مدت زیادی تعلیم گرفته اند خوبتر و بهتر و لایق تر بنظر امدند."(۶۷) د پوهنې او زده کړې د ښه والي لپاره پاچا

هدايت ورکړ، چې له دې وروسته هندو، شيعه او سني زده کوونکي دې عمومي درسونه سره په ګډه او ديني مضمونونه په بېلو ټولګيو کې ولولي او دا چې د کندهار زده کوونکو ته دې په پښتو کې د زده کړې کتابونه برابر شي او د زده کوونکو شمېر دې ډېر شي. پاچا ددغه منظور لپاره د پوهنې لګښت ډېر کړ. پاچا زده کړه د اتحاد وسيله هم وګڼله او ويل يې چې "بايد كوشش ما و شما از عالم بودن و دانسته شدن تمام افراد افغانستان باشد اگرچه مسلمان باشد يا هندو و يا ديگر كسى باشد."(۶۸)

د قاضيانو او ديني عالمانو په اړه د پاچا امان الله نظر د هغه له هغې وينا نه څرګند دی، چې د محکمو د چارو په پلټلو سره يې د مرافعې د قاضي په اړه ښوولی و. "قاضى مرافعه يك شخص بسيار چالاك، زبان باز، بد افعال مفسد بود. هر قدر كه سعى ميشد كه تحت كدام مواد جزائيه بيايد مدافعه شرعى و قانونى ميكرد." دغه قاضي په اصل کې د تعزير د اصل له مخې فيصلې کولې، چې جزا يې د پاچا په ژبه "مرتبه تعزير از پيشانى ترشى و گوش تابى گرفته بحبس و قتل ميرسيد. حالانكه سابق برين بدون تشكيل يك جرم و قبا حتى كه مدار حكم شده بتواند بسا اشخاص تا سال هاى دراز محبوس مينماندند. حتى ميمردند و كشته ميشدند و مال و هستى شان بتاراج ميرسيد."(۶۹) د تعزير د اصل له مخې و چې د مرافعې

قاضـي دغسـې شـخص د ځـان وصـي گمـارلی و، چـې "علـی العمـوم مـردم او را قاتـل موصی لـه ميگفتند." پاچـا وايـي چـې قاضـي مـې وپوښتـه چـې "چـرا قاتـل را وصـي مقـرر کـرده ائيـد؟ گفت مـن او را قاتـل نـی بلکـې يـك شـخص متـدين مـی انگـارم. گفتم بعـد ازيـن کـه عمـوم اهـالی در قاتـل بـودن او همنـوا شـده تمامـاً قتـل موصـی لـه را بـا و نسـبت ميدهنـد چـرا او را موقـوف نکـردی؟ گفـت، در مسـئله علـم قاضـی شـرط اسـت حال انکه علم من بر وی تا حال نرسيده."(۷۰)

پاچـا ملايـان او خانـان "نـادان" گڼـل او نيـوکې يـې پـرې کـولې. پـه کنـدهار کـې يـې پـه خپلې لومړۍ خطبې کې ووېـل چـې "يـك نفـر مـلا برخاسـته ميگويـد اگـر در قعـده نمـاز انگشـت خـود را بـالا کرديـد کـافر ميشـويد و ديگـر آمـده فغـان بـر ميـدارد کـه از بـرای خـدا ضـرور در نمـاز انگشـت اشـاره کنيـد و الانمـاز تـان نمـی شـود. يکـی ميگويـد اگـر فـلان عمـل را نموديـد وهـابی ميشـويد و ديگـری آمـده ميسـرايد کـه اگـر بفـلان مسـئاله معتقـد نباشـيد حتمـاً قاديـانی ميشـويد. شـخص عـامی و نـادان حتـی اکثـری از علمـا و خـوانين نـادان نيـز ايـن اخـتلاف افکـار و رنگـارنگی گفتـار را ديـده حيـران و پريشـان ميشـود کـه بکـدام عمـل و عقيـده اقـدام کنـد تـا نـزد خالق و خلق نيك نام در دنيا و اخرت شادکام بماند."(۷۱)

خـو پـه کنـدهار کـې د پاچـا پرېکنـده کـړه داړه مـارو او هغـو خانـانو تـه ځيـر وو چـې داړه مـاران يـې سـاتل او کـراري يـې گـډه

وډه کوله او دغسې کسان په کندهار کې لږ نه وو. د پاچا په وينا په کندهار کې "هر خان و ادم معتبر دزد و اشرار و مردم فساد پيشه براى عزت و افتخار نگاه ميداشتند تا مردم بگويد که فلان خان دزدهاى خوبى دارد."(۷۲) په دغه حال کې خلك په امن کې نه وو. بيا هم د پاچا په ژبه "قندهار بدرجه بد امن و خراب شده بود که اگر من به مجازات دادن اشرار آن نميکوشيدم اصلاح آن ممکن نبود... شروع کردم به مجازات و کشتن اهل فساد و مانند قصابها چند روزى متماديأ قصابى کردم و بدل خود ميگفتم که من در قندهار براى کار نى بلکه براى قصابى آمده ام."(۷۳) له هغه وروسته و چې په کندهار کې کراري راغله، خو د کراره ټينګښت د نويو نظامنانو په عملي کېدو سره وشو نه د شريعت له لارې.

پاچا په دې فکر و، چې د شرع په لارې غله او داړه ماران نيول کېدلی او په جزا رسېدلی نه شي. "اگر بهمراه دزد فقط معامله شرعى کرده و بخواهيد که بواسطه شاهد دزدى او را ثبوت کنيد اين امر نهايت مشکل است زيرا در موقعيکه دو نفر شاهد و صاحب خانه موجود باشد چطور دزد ميتواند در دزدى خود کامياب شود و اگر بقسم خوردن و سوگند نمودن اشرار اهميت بدهيم معلوم است که خودها را بازى داده ايم زيرا اشخاصيکه بر خلاف او امر همان خداى و قرآنى که بر آن قسم ميخورد پس از خوردن سوگند آن چطور خود دارى خواهد کرد." په دې اړه د پاچا حکم دا و

چې "محاکم عدلیه در باره اشرار و اشخاص مشهور بالفساد ز قراین و امارات و سجل اهالی و دیگر وسایل لازمه کار بگیرد... و اگر قراین و امارات موجود نبود در باره خوبی و خرابی اینطور اشخاص مظنون از اهالی قریه او سجل خط شرعی بخواهند. اگر عموم به بدی او اقرار کردند قتل [شوند] و اگر مناصفه و یا ثلث بودند از حبس دوام گرفته تا ادنی ترین مراتب تعزیر در باره او اجرا دارند."(۷۴)

د پاچا ددغسې حکمونو او چلندونو له امله به و، چې ځینو مخالفانو قانونونه د شرع مخالف او ایستونکي یې کافران بلل لکه چې پاچا امان الله په یوې خطبې کې وویل، چې "از این اظهارات خلاف حقیقت آنها بسیار تعجب میکنم که چطور من و وکلای شما و وزرای دولت و علمای کابل همه کافر شدند و تنها اسلام و مسلمانی بر همین اشخاص منحصر ماند و بس."(۷۵)

پاچا امان الله د ښار د ستره ساتلو او ښاریانو ته د خدمت کولو لپاره د ښاروالۍ د جوړولو امر ورکړ. د قندهار له مشورتي مجلس نه یې ګیله کوله، چې ښه کار یې هیڅ نه دی کړی، خو د هغه زړېږ نیوکې په حاکمانو وې. "یك نفر شان لیاقت و اهلیت حکومت را حسب خاطر خواه من ندارند."(۷۶) پاچا امان الله د خپلې پلټنې په پای

کې دې نتيجې ته ورسېد، چې "در قندهار نسبت به ديگر حصص افغانستان کمتر از زراعت استفاده ميگيرند. حتى کاه خوراکى حيوانات را که در اکثر جاهاى افغانستان به قيمت درستى بفروش ميرسد چون در انجا مصرفى ندارد کاملاً در کردها ميسوزانند و هيچ يك نوع مدخل براى پول و پيسه که علاوه بر همين امور زراعيه باشد ندارند. (و مردم انجا) در نوکرى قدرى تنبل و در تجارت و صنعت و حرفت نسبت بديگران عقب مانده اند. حکومت هم در انجا تا حال به کشيدن کدام سرك و حفر نهر و تعميرات و اجاره دارى ها و امثال آن که سبب تبادله پول باشد اقدام نکرده است."(٧٧)

امان الله که څه هم پاچا و د هغې مينې له امله، چې وطن ته يې په خدمت کولو کې لرله، په کندهار کې يې په واقع کې د يوه پلټونکي په توګه چارې پلټلې، نه يوازې غټې چارې بلکې ورې چارې هم. پلټنه يې د ربړونو په ګاللو سره په مينه کوله په دې هيله چې محلي حکومت او نظام سم کړي او د خلکو په ژوند کې سوکالي راولي، نو ده چارې د يوه خواخوږي واکمن او د يوه متخصص په شان پلټلې. دى په رښتيا چې يو غير عادي پاچا و او افغانانو دغسې واکمن هېڅ وخت نه دى لرلى.

ب: بهر ته :

په کابل کې د پاچا مشاوران او په سر کې محمود طرزي د اروپا له ښېګڼو نه ډېر غرېدل او پاچا يې هغه لوري ته سفر ته هڅاوه. طرزي ورته دا هم وويل، چې د ايتاليې حکومت دی خپل وطن ته د سفر لپاره بللی دی، خو دا چې دغه بلنه په ربښتيا استول شوې وه، څرګنده نه ده. په هر حال دغه سفر پاچا امان الله ته په زړه پورې و او وزيرانو ته يې په يوې غونډې کې څرګنده کړه، چې:

> ***"موږ د دننيو چارو د پرمختګ په اړه ډاډه يو او افغانستان په پوره ازادۍ او خپلواک سره په ښه ډول پرمخ ځي. د هېواد له يوه ګوټ نه تر بل ګوټ پورې له قانونونو څخه اطاعت کېږي. هرڅه په کارۍ سره پر خپل محور څرخي، نو اوس ماته ښايي چې اروپا ته په سفر لاړ شم او بېرته له ځان سره د خپل ګران وطن د پرمختګ لپاره د څېزونو په بڼه د نړۍ د خلکو د چلندونو او رواجونو پوهه راوړم. زه به تجربې ترلاسه کړم او د ډول ډول څېزونو د جوړولو لپاره به فابريکې جوړې کړم. روسيې د لوی پيتر تاريخ ته يوه کتنه به***

وښيي، چې هغه د ننني‌و سمونونو له کولو نه وروسته متمدنو هېوادونو ته لاړ او د هغو پرمختيايي لارې يې وڅېړلې، چې بيا يې هغه په خپل هېواد کې رواج کړې، چې د هغو په نتيجه کې د شوروي اوسنۍ حکومت يو پياوړی حکومت دی. دا ټول د لوی پيټر د زيارونو له امله و چې روسيې ځان د بېرونيو له اړتياوو څخه وژغوره، نو ماته ښايي چې زه هم پر هغې لارې يون وکړم.»

وزيران څو ورځې د پاچا د سفر په اړه وغږېدل، خو په پای کې څنګه چې په خپله پاچا سفر غوښته، ټولو ورسره ومنله.

دا هغه وخت و چې د حرب پر وزير محمد ولي باندې پاچا خپل باور له لاسه ورکړی و او غوښتل يې له دغه وزارت نه يې ليرې کړي. هغه يې خپل نايب او د بهرنيو چارو وزير کړ. عبدالعزيز يې دوهم نايب السلطنه او د حرب وزارت مرستيال او پر دې مامور کړ، چې د محمد ولي او نورو کړه وڅاري. پاچا داسې هم محمود ياور ، د کابل والي مرستيال ته واك ورکړ، چې هر هغه څوك وځپي چې په خيانت لاس پورې کوي. پاچا د کابل والي علي احمد او د حرب مرستيال حبيب الله د دولتي شورا سروال سردار شېراحمد د خپل سفر په ملګرو کې ونيول. پاچا په لومړيو

درو بانـدې شـك درلـود او پـردې پوهېـده، چـې شـېر احمـد او محمـد ولـي دومـره سـره وران دي، چـې دده پـه غيـاب کـې بـه هېـواد تـه جنجالونـه پيـدا کـړي. پاچـا بيـا د شـمال او ختيځـو ځينـو ولايتونـو پـه سـفر لاړ او هلتـه يـې لـه خلکـو سـره هغسـې خبـرې وکـړې لکـه چـې لـه وزيرانـو سـره يـې کـړې وې. پـه کابـل کـې يـې د عيدګاه پـه لـوی جومـات کـې هـم پـه همدغـې روحيـې سره خبرې کړې وې.

پاچـا امـان الله لـه ملکـې ثريـا او د سـفر لـه ملګـرو سـره د ۱۹۲۷ کـال د ډسـمبر پـه لسـمه چمـن تـه او بيـا لـه هغـه ځايـه کـوټې، کراچـۍ او بمبـۍ تـه لاړل. وروسـته يـې پـه ترتيـب سـره مصـر، ايټاليـه، فرانسـه، بلجـيم، سـويس، جرمنـي، برتانيـه، پولينـډ، روسـيه وليـدل. د سـفر پـه پـای کـې يې ترکيـه او پـارس هـم وليـدل او د مشـهد، کنـدهار او هـرات لـه لارې د ۱۹۲۸ کال د جـولای پـه لومـړۍ ورځ کابـل تـه ستون شـو. پـه دغـه ډول دغه سفر شپږ مياشتې او يوولس ورځې اوږد شو.

پـه ټولـو هېوادونـو کـې هـم دولتـي سـرانو، مـامورانو او هـم عـادي وګـړو د پاچـا او د هغـه د ملګـرو تـود هرکلـی وکـړ. پـه هـر هېـواد کـې دوی اول رسـمي مېلمانـه وو او بيـا پـه خپـل لګښـت اوسـېدل. يـوازې پـه مصـر او پـارس کـې کوربـه پاچايـانو لـه عـادي وګـړو سـره د پاچـا امـان الله د ازاد روغبـړ او د ملکـې ثريـا د مـخ لوڅـۍ لـه املـه نـاارامي وښودلـه. د مصـر پاچـا، فـواد پاشـا د هغـه پـه رخصـتېدو سـره خپلـه خوښـي پـه دې ډول

ښرګنده کړه، چې "خدایه! شکر چې دې لاړ." پاچا په روم کې د کاتولیکي عیسویانو له لوی مشر. پاپ سره هم ولیدل. افغانان په انګلستان کې د خپلې هستوګنې په ۲۳ ورځو کې اول د پاچا او ملکې او وروسته د حکومت مېلمانه وو. دوې هلته له لندن نه سربېره شپږ نور صناعتي ښارونه هم ولیدل. هلته "برتانوي موسسو له یوې او بلې سره ددغه ویاړ په لړلو کې سیالي کوله چې پاچا یا ملکه یا د هغو د کورنۍ غړي د دوی په مراسمو کې ګډون وکړي. حتی د افغان_انګلیس د جنګ پخوانیو پوځیانو موسسې غوښتل چې دوی د افغان پاچا په مخ کې په سلامۍ تېر شي" د انګلستان د خلکو ددغسې تاوده هرکلي په اړه د برتانیې یوه وزیر ښرګنده کړه، چې انګرېزانو "ددغسې شخص له لیدلو سره علاقمني ښودله، چې د برتانیې امپراتورۍ ته یې په بري سره چیلنج ورکړی و."([79]) پاچا امان الله پاس له الوتکې نه هم د لندن ښار ولید او له سمندر لاندې په اوبتل کې وګرزول شو او له یوې بېړۍ نه یې د سمندري انداختونو ننداره هم وکړه. د لندن ورځپاڼو پاچا امان الله د روسیې لوی پیتر وباله. په مسکو کې هم د شوروي لویانو له خوا د پاچا امان الله تود هرکلی وشو، خو یوازې ستالین ورسره ونه لیدل.

له دغه تاوده هرکلي سره سره افغان هیات ونه شو کولی، د انکشافي پروجو د عملي کولو لپاره له اروپایي

هېوادونو څخه پورونه ترلاسه کړي. يوازې جرمني که څه هم په نړۍ وال جنګ کې د خپلې ماتې له امله په پورونو کې ډوب و، تياری وښوده چې غير حکومتي بانکونه وهڅوي، چې افغانستان ته پور ورکړي. افغانانو بيا له جرمني نه شپږ ميلون مارکه پور ترلاسه کړ، چې په هغه سره له هغه هېواد نه څيزونه وارد کړي. دا هم ويل کېده چې د فرانسې يوه بانك منلې وه، چې د افغانستان د ګمرکي عايداتو په ډاډ د ګټې په برابر کې يو مليون پونډ سټرلنګ پور ورکړي. څنګه چې پاچا امان الله د وطن پرمختيا په ټينګه غوښتله، حاضر وو ددغه پور په برابر کې ټينګ ضمانتونه ورکړي. هغه وخت پرمختللو هېوادونو د نن ورځې په شان له بهرته پاتې هېوادونو سره ورېا مرستې نه کولې. سره له دې هم يوازې د برتانيې حکومت له پاچا امان الله سره ومنله، چې د افغانستان د پياوړي کېدلو لپاره ډول ډول عصري توپونه، ټوپکونه او نورې وسلې وړيا ورکړي او شل تنه افغان نظامي افسران په خپل سان هرسټ نظامي اکاډمۍ وروزي.(٨٠)

بهر ته د پاچا امان الله سفر له سياسي پلوه پوره بريالی و. معاصر افغانستان لوی واکمنان لري خو يوه هم افغانستان اروپائيانو ته هغسې نه و پېژندلی لکه امان الله چې وروپېژانده. افغانستان د پاچا امان الله په سياستونو او کړو سره په اروپا کې نوم وايست. پاچا امان الله په خپل دغه

سفر سره د افغانستان خپلواکي نوره هم يقيني کړه. برتانيې تر دغه وخته پورې خپلواك افغانستان هم تر خپلې اغېزې لاندې هېواد ګاڼه او په خپل نفوذ سره يې د هغه د خپلواك چلند کولو مخه نيوله، خو د برتانيې خلکو له خوا د پاچا امان الله تاوده هرکلي هم کوربه او هم افغانان دواړه حېران کړل. دغه تود هرکلی د اړيکو د ښه کېدلو دپاره غټ دليل کېدلی شو خو چې لندن د پښتنو په سرحدي سيمو کې د هند د حکومت د نظامي عمليو مخه نيولي وای. لندن دغه کار نه کاوه.(۸۱)

مګر دننه په هېواد کې په خپله افغانانو د پاچا ددغه سفر قدرونه کړ. مذهبيانو يې لاخپل مخالفت ته زور ورکړ او پر ضد يې ډنډورې ګډې کړې. په اصل کې د امان الله لپاره چې هم پاچا او هم صدراعظم و، مصلحت نه و چې څه باندې نيم کال په بهر کې په سفر کې تېر کړي. ددغه اوږده او ډېر ښه هرکلی شوی سفر غټ اثر په خپله په پاچا و، چې له خپلو کلتوري ارزښتونو څخه يې ليرې او د اروپايي کلتوري ارزښتونو په لور يې واړاوه.

وروستي سمونونه او له وطن څخه د پاچا وتل:

پاچا امان الله کابل ته تر ستنېدو وروسته لويه جرګه وبلله، چې په پغمان کې د اګست په ۲۹مه به غونډې پيل کوي. پاچا لا دمخه (جون ۲۷مه) په کندهار کې د سمونونو

په ضرورت غړېدلی و. هلته يې د سمونونو، پوهنې، له ځان سره د مرستې کولو او ملي هاند په ضرورت باندې ټينګار کړی او ويلي يې وو چې پرمختګ يوازې د ښځو په ازادۍ سره ممکن کېدلی شي. هغه دا هم ويلي وو، چې سمونونه د افغان ملت د ګټې لپاره دي، نه د هغه شخصي ګټو لپاره. خپل ماموران يې لټ او بې پروا وبلل او برخلاف اروپايان يې وستايل. کندهاريانو ته يې د پای خبرې دا وې:

> ***"تاسې په لټۍ سره خپلو موخو ته رسېدلی نه شئ. امان الله د تاسو لپاره هرڅه کولی نه شي. هغه مشوره درکوي، زاري درته کوي او فشار درباندې راوړي، خو له هغو نه پرته نور څه کولی نه شي. باور ولرئ چې امان الله به ټولې هغه هيلې له ځان سره ګور ته يوسي، چې د نوي شتمن او پرمختللي افغانستان لپاره يې لري، خو دا چې تاسې له خپل درانده خوب نه ويښ شئ."***(۸۲)

د جرګې له پيل کېدو نه دمخه لا پاچا امر کړی و چې د سلام عليکم پرځای دې شاپوله سرنه جګه شي. اروپايي شاپو يا پيك لرونکې خولۍ دې په سر وي او په تيلفوني خبرو کې دې يوازې هلو وويله شي.(۸۳) پاچا بيا د خپلو مامورانو په يوې غونډې کې وويل چې دی د هغو له شراب

ښځو او بدې اخیستلو نه خبر دی او شرابیانو او رشوت خورو ته به سختې جزاګانې ورکړي. د پاچا په دغه اخطار سره په مامورانو کې وېره پیدا شوه او د منشي علي احمد په نظر پاچا خپل ماموران ددې لپاره وهڅول چې د چادرۍ د لیرې کولو لپاره هغوی له مخالفت کولو نه واوړي. په رښتیا هم هغو لومړنیو مامورانو ته چې امر وشو چې خپلې ښځې د چادرۍ له قفس نه ازادې کړي، د مالیې وزیر محمد هاشم او محمود یاور و. ورو ورو نورو مامورانو خپلې ښځې، پغمان، سینماګانو، پارکونو او نورو ځایونو ته مخ لوڅې بوتللې. پاچا د کابل ښځې د دلکشا ماڼۍ ته څو ځله وبللې او هغو ته چې ورغلې وې، په خپلې وینا کې وویل چې دوی په خپلو کورونو کې د بندیانو په شان د خپلو مېړو تر ظلم لاندې دي او دی ددې ثبوت په لاس لري، چې یو شمېر ښځې د چادرۍ کولو له امله په نري رنځ اخته شوې دي. هغه دا هم وویل چې مخ پټې د زده کړې په مخ کې یو لوی خنډ دی او افغان ښځې یې د خپلو اروپايي خوېندو پرخلاف د کسب او کار له کولو نه بې برخې کړې او په مېړو باندې پوره متکې کړې دي. پاچا امان الله دا هم وویل چې ښځې دې د ستر په برخه کې د خپلو مېړو پروا ونه کړي او په عامه تفریحي ځایونو کې دې وګرزي.([۸۴])

د پاچا خبرو ډېرې ښځې تر تاثیر لاندې راوستلې او ځینې نارینه یې وپارول. څو مېړو خپلې ښځې ووژلې او په

خپلـه وتښتېـدل. دغـه پېښـې کـه څـه هـم د پاچـا غـوږو تـه ورسـولی شـوې، خـو هغـه خـان ناګـاره واچـاوه. د کابـل ښاروالـۍ تـه يـې لاامـر وکـړ، چـې د ښـار د کونـډو لسـت برابـر کـړي، چـې پـه روغتونونـو او لابراتوارونـو کـې چـې نـوی پرانسـتل شـوي وو، کـار ورتـه ورکـړل شـي. پـه عـین حـال کـې د ښځـو د سـاتنې ټولنـه (انجمـن حمايـه نسـوان) پـه نامـه د ښځـو دپـاره يـوه ټولنـه جـوړه شـوه، چـې چلوونکـې يـې د کبـرا جـان پـه نامـه د پاچـا يـوه خـور وه. دغـه ټولنـه پـه اصـل کـې ددې لپـاره جـوړه شـوې وه چـې نجـونې د هغـې پـه غـوره کولـو سـره د دولـت پـه لګښت ترکيې ته زده کړې لپاره واستولی شي.

د خپلواکـۍ تـر جشـن پـورې چـې پـه شـان او شـوکت سـره ونمانځـل شـو، کابـل تـه د جـرګې اسـتازي رسـېدلي وو. حکومـت هـر اسـتازي تـه اروپـايي تـوره کرتـۍ او پتلـون، سـپين خـت، تـوره نکټـايي او تـوره شـاپو برابـره کـړه او ټـول يـې پـه پغمـان کـې ځـای پرځـای کـړل. هېـڅ اسـتازي تـه اجـازه نـه وه، چـې پـه وطنـي جـامو کـې پـه جرګـه کـې ګډون وکـړي. غونـډې د پغمـان پـه سـينما کـې د اګسـت پـه ۲۹مـه پيـل شـوې او د يـو باندې زرو استازو په ګډون يې پېنځه ورځې دوام وکړ.

د لـويې جـرګې د جريـان لنـډيز د منشـي علـي احمـد او لودويـك ادمـك پـه اثرونـو کـې راغلـی. لومـړنی د پاچـا امـان الله منشـي و او وروسـتی خپـل اثـر دارشـيفي راپورونـو لـه مخـې ليکلـی، خو د دوی پـه ليکنـو کـې ددغـې لـويې جـرګې موضـوع

ګانې سره سر نه خوري. د غبار ليکنه خو په دغې برخې کې لنډه او بې نظمه او له شخصي حکمونو او تبصرو نه په دغه ډول ډکه ده، چې د هغو او د وخت د پېښو ترمنځ توپير په مشکل کېږي، نو زه دلته د جرګې جريان د ادمك د ليکنې له مخې برابروم او د ضرورت په حال کې يې د نورو په ليکنو پوره کوم.

پاچا امان الله د لويې جرګې د پرانستلو په وينا کې ټينګار وکړ، چې دی به استازو ته د واکمن په شان ونه ګڼېږي او نه به هغوی د خپل نظر منلو ته اړ کړي. هغه دا هم وويل چې دوی بايد د ولس په ګټه په ازاد ډول وغږېږي، خو کله چې کومه پرېکړه د رايو په ډېروالي سره کېږي، دوی دې بيا له هغې نه وانه وړي او که يې مخالفت وکړ له خپل ولس، خپلو کورنيو او خپل پېغمبر(ص) سره به يې خيانت کړی وي. هغه دا هم وويل چې جرګې ته به هېڅ دغسې موضوع وړاندې نه شي، چې هغه د اسلامي شرع مخالفه وي.(۸۶) غبار بيا وايي:

> "برای هيچ نماينده اجازه داده نشد که از سوء اداره وزرا و حکام کشور بنام ملت حرف بزنند و راه اصلاح نشان دهند. مقرر بود که هر ولايتی مطالب خودش را کتباً به رئيس شورای دولت سردار شير احمد خان بسپارد، سردار اختيار داشت که چه چيز را

در اجندای مباحثات جرگه بپذیرد و چه چیز را ممنوع قرار دهد. پس جرگه مایوس و متوحش گردید." (۸۷)

د جرګې په لومړنۍ غونډې کې ومنله شوه چې د دولتي شورا پرځای دې ملي شورا وي او د هغې غړي دې د ولس له خوا غوره شي، خو حکومتي ماموران دې د غوره کېدو (انتخاب کېدو) حق ونه لري او ملي شورا او لویه جرګه دې دواړه په عین حال کې وي.(۸۸) د دویمې ورځې په غونډې کې پرېکړه وشوه چې د بډې اخیستلو او له دولتي قدرت نه د ناوړې ګټې د ترلاسه کولو مخنیوي لپاره دې د بښل کېدو اختیار له حاکمانو او قاضیانو نه واخیستل شي او هغه دې یوازې له پاچا سره وي. دغه پرېکړه هم وشوه چې عسکري خدمت دې د دوو کلونو پرځای درې کاله وي او هغه دې عام او جبري وي او عوضي دې هېڅ نه وي. دا هم ومنله شوه، چې د تعزیر د اصل له مخې عمل کول دې، چې په هغه سره مجرم ته د مرګ تر حده پورې جزا ورکوله کېږي، په دقیق ډول تعریف شي. بله پرېکړه دا وه چې خاروی دې هر کال وشمېرل شي.

د اګست په ۳۱مه جرګې په لاغټ سمون لاس پورې کړ او هغه دا چې له دې وروسته دې ټول رسمي ملکي لقبونه نه وي او هر مامور دې تر پاچا پورې د عزیز یا ګران په لقب یاد شي لکه ګران مدیر او ګران وزیر. حتی په خپله امان الله

وغوښتل، چې ګران پاچا ورته وویل شي. استازو د هغه غوښتنه ومنله، خو ټینګار یې وکړ چې دی دې د لوړ حضرت (اعلحضرت Majesty) په لقب هم یاد شي. دا هم ومنله شوه چې په رسمي موقع کې دې یونیفورم نه وي او ټول ملکي ماموران دې توري دریشۍ او نظامي افسران دې خړې دریشي په ځان کړي. دا پرېکړه هم وشوه چې له دې وروسته دې ټول افغان مډالونه او نښانونه نه وي، د خپلواکۍ له نښان نه پرته چې هغه په جنګ کې اتلانو ته ورکول کېږي. د بلې ورځې اصلاحي پرېکړه د ملایانو د نفوذ د لړولو په هکله وه او هغه دا چې ملایان دې له هغه وروسته ملایي وکړي، چې په خپل مسلك کې امتحان ورکړي او بریالي شي او غیر افغان ملایانو ته په تېره هغوی ته چې د دیوبند د مدرسې فارغان وي اجازه نه وي، چې افغانستان ته ننوځي، ځکه چې دوی به یا "بد او شریر کسان" وي یا هم باندني ډنډورچیان او خاینان." د منشي علي احمد د لیکنې له مخې "امان الله په دې ټینګار وکړ چې ټول دغسې ملایان د باندنۍ دسیسې تر اغېزې لاندې دي او د خپلې ادعا په ثبوت کې یې شواهد هم وړاندې کړل. ده غوښتل چې ټول دغسې ملایان دې له افغانستان څخه وایستل شي، یا دې په یوه ټاکلي ځای کې وي او له هغه ځایه دې له اجازې پرته بهرون نه شي." د جرګې بله پرېکړه دا وه چې د محکمو پرېکړه دا وه چې د محکمو پراریان دې د قانون له مخې د

دولتي مامورانو له خوا محکوم شي او دغسې نوې محکمې دې جوړې شي، چې پرېکړې د شواهدو پر بنسټ وکړي، نه د پخوا په شان د شاهدانو په شاهدي. په دغه ورځ پاچا څرګنده کړه، چې هغه پنځوس زره ټوپك پېرودلي او غواړي پنځوس زره نور ټوپك له يو مليون کارتوسو سره په بيه واخلي او د هغو لپاره دې له پنځلس کلن نارينه نه پورته هر افغان پنځه افغانۍ او هر حکومتي مامور د يوې مياشتې معاش ورکړي. د پاچا دغه غوښتنه په خوښۍ سره ومنله شوه او د کابل وکيل غلام محی الدين ومنله. چې دی به د همدغه مقصد دپاره يو لك افغانۍ بسپنه ورکړي او له نورو وکيلانو نه يې وغوښتل، چې هغوی هم همدغسې ورکړي.

د جرګې څلورمه غونډه د دولتي مامورانو په هکله وه. ددې لپاره چې د بډې اخيستلو مخه ونيوله شي له ملکي مامورانو نه غوښتل کېدل، چې د خپل کار په پيل کې دې خپله شتمني وښيي، چې پر هغه به بيا د هغوی رسمي معاشونه اضافه کېږي او که مجازې محاسبې وښودله، چې شتمني يې تر هغو نه ډېره شوې وه، هغه به د هغه د بډې اخيستلو ثبوت وي او هغوی ته به بيا جزا ورکوله کېږي. دا هم ومنله شوه چې د ملکي استخدام او ترفيع يو قانون دې وايستل شي. ددغې ورځې يو تولنيز نوښت دا و، چې حکومتي مامورانو دې يوازې يوه نکاحي ښځه ولري، خو د

واده کولو رواج ته په تغییر ورکولو کې پرمختګ ونه شو. پاچا امان الله استازو ته څرګنده کړه چې جرمنان او انګرېزان تر نورو ډېر فعال او پیاوړي دي او دا له دې امله، چې دوی په پخې ځوانۍ کې ودونه کوي، نه په خامې ځوانۍ کې. پاچا امان الله بیا وړاندیز وکړ، چې افغانانو ته دې اجازه نه وي، چې ځوانان یې له دوه ویشت کلنۍ نه دمخه او ځوانانې یې له اتلس کلنۍ نه دمخه ودونه وکړي. په دغې موضوع باندې تود بحث وشو او زیاترو استازو د پاچا دغه وړاندیز رد کړ، په دې چې د دوی په نظر هغه د اسلامي شرع مخالف دی. پاچا امان الله خان بیا څرګنده کړه، چې ده خپل دغه نظر پلرونو ته د نصیحت په توګه وړاندې کړی نه د کوم رسمي امر په شان. وروسته د پاچا یو بل تجویز په خوښۍ سره ومنل شو، چې د هغه له مخې د هغه مېرمن ملکه او زوی یې رحمت الله د تخت وارث وپېژندل شول.

د سپتمبر په دوهمه د جرګې په اخري غونډې کې پاچا امان الله د نوي درې رنګه بېرغ یانې تور سره او شین بېرغ وړاندیز وکړ، چې په هغه کې د واورینو غرو د پاسه به هسکېدونکی لمر ځلېږي او شاوخوا به یې د غنمو وږی او د خدای تعالی نوم وي. پاچا دغه بېرغ په دغه ډول شرح کړ، چې تور د ماتم ورځې ښیي چې افغانستان د باندنیو تر اغېزې لاندې و، سور هغه وینې انځوروي چې د خپلواکۍ

بېرته ګټلو په لار کې تویې شوې او شین له خپلواکۍ ګټلو نه وروسته د هیلې او پرمختګ انځور ورانده کوي. غرونه د افغانستان او ختونکی لمر د افغانانو پرمختګ ښییي او د غنمو وږی هغه وږی انځوروي، کوم چې احمد شاه بابا د تاج په توګه منلی و. د جرګې د یوه استازي په وړاندیز د حضرت محمد نوم هم پرې اضافه شو. (افغانستان د امیر شېرعلي خان په وخت کې هم د غرونو د هېواد په نوم یاد شوی و).

په دغې غونډې کې د ښځو د ستر موضوع هم پورته شوه، خو د ادمك د لیکنې له مخې بحث پرې ونه شو، په داسې حال کې چې د منشي علي احمد د لیکنې له مخې پرې باندې تود بحث وشو. ځینې ملایان استازي ددغه سمون په مخالفت وګرېدل او د خپلو نظرونو په ملاتړ یې آیتونه او حدیثونه یو په بل پسې بیان کړل. امان الله په ځواب کې وویل، چې دی که څه هم ملا نه دی، خو په دې پوهېږي، چې ستر د اسلامي قانون له مخې له غاړې نه ښکته د بدن پټول دي. ملایانو دده نظر په ټینګه رد کړ او په هغې سره امان الله، چې د مصطفی کمال هغه سپارښتنه په زړه کړه چې ده ته یې کړې وه، کنټرول له لاسه ورکړ او په لوړ اواز یې وویل، چې:

"دا ټول ملي مصیبتونه د تاسو له لاسه دي، تاسې ملایان چې له دووسانو نه پرته نور

څه نه یې، زه به هغه څه نافذوم چې یې غواړم او زه به ستر پرېښودل ان د برچو په زور عملي کړم، نه په غوړه مالۍ سره. پوه شئ چې زه یو انقلابي پاچا یم."

امان الله بیا مخ نورو استازو ته واړاوه او په جګ اواز یې وویل، چې:

"او! زما د ګران ملت استازو! تاسو ته زما توصیه ده، هغه توصیه چې تاسې یې ټول ملت ته ورسوئ، چې تاسې باید پوه شئ چې دغه ملایان په دغه هېواد کې په خپلو وعظونو سره د دښمنو د دسیسو د خپرلوو مسئولان دي. زموږ د خلکو ډېرته پاتې توب د هغو موهومي کیسو (myths، افسانو) له امله دی، چې دوی یې خلکو ته رسوي او په هغو سره یې تېر باسي. زه به په خپل وخت کې ددغو ملایانو چاره وکړم، خو تاسې استازي باید ولس په دغسې حال کې کړئ، چې وپوهېږي او په دغو یو موټی ملایانو باندې چې د ملت بده غواړي ونه غولېږئ."

د همدغې موضوع په پای کې د کابل وکیل غلام محی الدین [انیس] چې په روسییې کې یې زده کړه کړې وه، ولاړ شو او پاچا یې په دې ډول وپوهاوه چې:

"ستاسې اعلیحضرت فکرونه ډېر ښه دي، خو تاسې اعلیحضرت ولې د وزیرانو په چلونو سترګې پټې کړې دي؟"

ده دغه پوښتنه په دغسې حال کې وکړه، چې وزیران هم هلته ناست وو. پاچا ځواب ورکړ، چې "ما څنګه سترګې پټې کړي دي؟" محی الدین بیا کړه چې "لس کاله کېږي چې تاسې اعلحضرت د اداري چارو په اړه قانونونه او مقررې ایستلي دي. په زرګونو اعدام یا بندي شوي دي، خو یو وزیر هم محاکمه شوی نه دی. تاسې اعلحضرت به ارومرو د هغوی په تقلب پوه شوي یئ او د هغو ماڼۍ ګانې او ګړندي موټرونه به مو لیدلي وي. د اروپا په سفر کې په باندنیو هېوادونو کې په بانکونو کې د دوی شتمني یقیني شوې وې، نو څرګنده ده چې دغو مهمو کسانو ته جزا نه ورکوله کېږي. قانونونه یوازې ددې لپاره ایستل کېږي، چې وزیران په دې وتوانوي چې ځانونه د وګړو په تاوان شتمن کړي او هغو ته جزا ورکړله شي، چې د هغو له نظرونو سره مخالفت کوي." پاچا بیا محی الدین ته مخ واړاوه چې هغه څه چې هغه وویل، له موضوع سره اړه نه لري او بېځایه دي." د وزیرانو په اند په خپله پاچا هغه ددغسې اعتراض کولو لپاره هڅولی و او که نه هغه ددې زړه نه لاره، چې په دغه ډول وګړېږي(٨٩).

داسې ښکاري چې پاچا امان الله د لویې جرګې په کړو

قانع نه و، ځکه چې د بلې میاشتې یانې د اکتوبر د میاشتې په لومړۍ اونۍ کې یې په کابل کې د چمن دستور په ماڼۍ کې څلور غونډې سر په سر وبللې. په هرې غونډه کې د شپږو سوو کسانو په شاوخوا کې باندنیو ډیپلوماتانو، افغان ملکي او نظامي افسرانو، د دولتي شورا غړو او د کابل مخورو ګډون لاره. ددغو غونډو غته ځانګړتیا دا وه، چې په هغو کې په کابل کې د لومړي ځل لپاره ښځو ګډون کاوه او په خپله پاچا پکې ویناوې اورولې.

پاچا لومړۍ غونډه خپل باندني سفر ته ځانګړې کړه، چې دمخه پرې ګړېدلی یم. دلته به دغومره ووایم چې پاچا خپل دغه سفر له هرې ډډې نه پوره بریالی وګاڼه او زیاته یې کړه، چې د سفر د اویا زرو پونډو د لګښت په برابر کې یې د څلور سوه او شپېته زرو پونډو په اندازه د وطن دپاره سوغاتونه راوړي دي، خو په وروستیو پیسو کې هغه پیسې ګډې نه وې، چې په هغو سره وسلې اخیستلې شوې وې، چې هغه د جرمنانو د حساب له مخې یا دیارلس یا څوارلس ملیون، نغد مارك په ایټالیې او فرانسې او شپږ ملیون مارك په جرمني کې وو.

پاچا خپله دوهمه وینا د نظامي او ملکي پوهنیز سمون لپاره ځانګړې کړې وه. څرګنده یې کړه چې غواړي موجود نظامي ښوونځي له سره تنظیم کړي او نوي ښوونځي پرانیزي. افسران به له دېنه منع وي چې د پیرانو مریدي

وکړي او د ملايانو طالبان او عسكري كسان به د خدمت په دوره كې دغسې مهارتونه زده كوي، چې وروسته به يې عملي كولی شي او كله چې بيا ملكي ژوند كوي، هغه به نورو ته وربښيي. د پاچا پرېكړه دا وه، چې د ځينو سمونونو لپاره دې نظامي افسران په خپله خوښه له درېيو مياشتو معاش نه تېر شي، چې له سفر نه دده د راستنېدو په هر كلي، له باندې نه په وسلو اخيستلو او د يوه عصري نظامي كلب جوړلو باندې ولګول شي. پاچا په عين حال كې څرګنده كړه، چې د پوځيانو معاش به ډېر كړي، خو دا چې هغه به څنګه ډېر كړي، معلومه نه وه. دده د تجويز له مخې په ولايتونو كې به ډول ډول پوهنځي پرانيستل شي او د اماني (وروسته نجات)، او امانيې (وروسته استقلال) لوړو ښوونځيو څانګې به هم پرانېستلی شي. پاچا امان الله د ځوانانو د نكاح موضوع بيا پورته كړه، امر يې وكړ چې تر هغو چې ځوانان په ښوونځي كې وي، ودونه نه شي كولی.

پاچا د درېيمې ورځې وينا د ستر موضوع ته ځانګړې كړه او څرګنده يې كړه، چې په راتلونكو دوو مياشتو كې دې چادري نه وي، پرځای دې تركي ډوله دوه ټوكره وي، چې په يوه سره به د مخ ښكته برخه پوښلې وي، خو دغه ډول ستر به اختياري وي نه اجباري. پاچا وويل چې افغان خيمه ډوله چادري ښځو ته په كوڅو كې د ګرځېدلو په وخت كې خطر پېښوي. پاچا د خپلې غوښتنې په ملاتړ دليل راووړ، چې

ستر په اسلام کې په رښتیا فرض نه دی او له خپلې ښځې ثریا نه یې وغوښتل، چې خپله چادري له مخ نه ایسته کړي. هغې همدغسې وکړل او حاضرو ښځو په چك چك کولو سره د هغې تود هرکلی وکړ. ملکه ثریا په دې ډول لومړنۍ افغان مېرمن ده، چې د خلکو په مخ کې مخ لوڅې شوې ده.

پاچا بیا ملایان تعصبناك وبلل او په وګړو غولولو او د ناپوهۍ او تعصب په خپرولو یې تورن کړل. پاچا د اکتوبر په پنځمه په خپلې وروستۍ وینا کې څرګنده کړه چې له سردار شیر احمد نه یې وغوښتل، چې صدراعظمي وکړي، خو هغه په دغه کار کې پاتې راغی. پاچا بیا وویل، چې دی به په خپله د ملي شورا تر جوړېدو پورې د صدراعظم په توګه هم چارې پرمخ بوځي. څنګه چې د شنوارو یاغي ګري له دغې موضوع سره تړلې ده، دغه موضوع به زر بیان کړم. دلته به دا ووایم چې پاچا د خپلې وینا په دوام وویل، چې یوازې دی کولی شي ضروري انقلابي سمونونه وکړي، ځکه چې د هغه په وینا "زه یو انقلابي پاچا یم او غواړم په هېواد کې د ژوندانه په هر اړخ کې انقلاب راولم." ده دا هم وویل چې هر هغه څوك چې د خپل وجدان په حکم له ما سره کار کولی نه شي ځان دې ګوښه کړي. عبدالرحمن لودین چې د ګمرکو لوی سروال او د جمهوري ګوند غړی و، همدغسې وکړل.(۹۰)

د منشي علي احمد د لیکنې له مخې د جمهوري ګوند

مخ په ډېرېدو پیاوړی توب پاچا په دې فکر کړ چې که هغه ځیل کېدلی نه شي باید بې اغېزې کړل شي. د لویې جرګې د پای ته رسېدلو نه وروسته پاچا پرېکړه وکړه، چې د وزیرانو کابینه دې د یوه صدراعظم په مشرۍ هېواد اداره کړي. ده دا هم پتیېلې وه، چې په دغسې نظام سره به دده کار سپك شوی او ورته به وخت په لاس ورغلی وي، چې مهمې دولتي چارې اجرا او باندنیو چارو ته خاصه توجه وکړي. خو ددغه حکومت لوړ کسان به هغوی وي، چې د جمهوري ګوند مخالف او په خپلو کې سره جوړ وي، نو پاچا د دولتي سروال سردار شیر احمد ته د حکومت د جوړولو بلنه ورکړه، خو هغه په دغه کار کې بریالی نه شو. هغه لا په هماغه اول سر کې غوښتل، چې په دغه کار کې له پاچا نه ښنه وغواړي، خو بیا یې د خپلو ملګرو په سلا د وزیرانو نومونه پاچا ته وړاندې کړل، چې په هغو کې غلام صدیق د باندنیو چارو د وزیر په توګه غوره شوی و. پاچا له یوه کس نه پرته نور ټول ومنل، خو کله چې غلام صدیق څرخي ته رجوع رشوه، هغه څرګنده کړه چې نه یوازې دی، بلکې اویا نور ملکي او نظامي افسران هم نه غواړي د سردار شېر احمد تر لاس لاندې کار وکړي.

غلام صدیق دغه دریځ د محمد ولي په قوت غوره کړ ی و. پاچا چې د شېراحمد په برابر کې له ټینګ مخالفت هغه هم له نظامي مخالفت نه واورېدل، د شیر احمد تجویز یې

پرېښود او محمد ولي ته يې د صدراعظمۍ بلنه ورکړه، خو هغه د روحي ستړيا او پښو درد له امله ښښنه وغوښتله. پاچا د هغه خدمتونه وستايل او بيا يې په يوه عام دربار کې څرگنده کړه چې څنگه چې هېواد دغسې سمون دپاره لا اماده نه دی، دی په خپله به چارې د پخوا په څېر ددغو وزيرانو په مرسته ترسره کوي. عبدالعزيز د حرب وزير، غلام صديق د بهرنيو چارو وزير، عبدالاحد د کورنيو چارو د وزارت کفيل، علي احمد د سوداگرۍ وزير، عبدالهادي د شورا رئيس، شېر احمد د ټولو وزارتونو څارونکی، د ماليې، پوهنې او عدليې وزيران به مخکيني وزيران وي.([91]) محمد ولي د پاچا نايب ونومول شو چې دغه مقام هغه هم په خپله د پاچا په شته والي سره يوازې په نامه و. خو غبار پاچا ته په غونډې کې د عبدالرحمن لودين د وينا په نقل کې د پورته ليکنې په مخالفت وايي چې"...ده سال است که اعلحضرت وظيفه صدارت عظمی کشور را شخصاً بدوش گرفته اند در حاليکه انقلاب متقاضی آن است که عوض اعلحضرت شخص مسئول ديگری به حيث صدراعظم افغانستان منصوب گردد." غبار بيا وايي چې "اين پيشنهاد ها پذيرفته نگرديد (و) همرفته اداره دولت بشکل يك حکومت مطلق العنانی درامد."([92])

منشي علي احمد د شنوارو ياغي گرې د جمهورې گوند په لمسون گڼي او وايي چې "خو [دغه حکومت] د غلام

صدیق او د هغه د ملګرو په خوښه نه و. دوی چې ناراضي شوي وو پرېکړه وکړه چې کوم قوم د یاغي ګرۍ دپاره ولمسوي. غلام صدیق چې د خپل پلار غلام حېدر په سبب، چې د امیر عبدالرحمن په وخت کې یې په مشرقي کې کلونه کلونه خدمت کړی و، په دغو قومونو کې د ډېر نفوذ خاوند و او څنګه چې ښکاره شوه، په دغه وخت کې دوه شنواري مشران په کابل کې وو. د محمد افضل او محمد علم له خوا غلام صدیق هغوی ته د غټو وعدو په ورکولو سره بېرته وطن ته واستول چې خپل قوم د پاځون لپاره ولمسوي. هغوی وطن ته په رسېدلو سره په یوې قومي غونډې کې خپلو شنوارو ته وویل، چې پرېکړه دا ده چې د دوی لونې به د زده کړې لپاره ترکیې ته واستولې شي، خو دا چې دوی د هرې یوې د معافېدو په لار کې پنځه سوه روپۍ ولګوي."([٩٣]) خو غبار د شنوارو یاغي توب د هغو د سنګوخیلو د خانګې او کوچیانو د یوې نښتې نتیجه بولي او وایي چې د جلال اباد اعلی حاکم د شنوارو شکایت ته غوږ ونه نیوه او شنواري پاڅېدل.([٩٤])

د شنوارو یاغي توب د نورو قومونو د یاغي ګرۍ لپاره پیلامه شوه. له هغه وروسته حکومتي ضد پېښې یو په بل پسې په چټکۍ سره وشوې او حکومت ونه شو کولی هغه بې اغېزې کړي. په خپله د شنوارو یاغي توب (نومبر ۱۴، ۱۹۲۸) مرکزي حکومت ته خطر کېدلی نه شو. خطر چې

مرکزي حکومت ته متوجه شو له دې امله و، چې حکومت د خپل نظامي قوت غټه برخه د شنوارو د ځپلو لپاره واستوله او کابل یې چې د ټول هېواد د حکومت او د نظم او امنیت زړه دی له اغېزمن دفاعي قوت نه بې برخې کړ. په دغه حال کې د کوهدامن داړه مار حبیب الله کلکاني چې د سقاو زوی په نوم یادېده وکولی شول د شنوارو له یاغي توب نه یوه میاشت وروسته (ډسمبر ۱۴، ۱۹۲۸) له خپلو داړه مارو ملګرو سره د کابل باغ بالاته ورسېږي.

د شنوارو له یاغي توب له پیل نه له افغانستان نه د پاچا تر وتلو پورې په ټول افغانستان په تېره په مشرقي، کابل، کوهدامن، د کابل-کندهار ترمنځ سیمو کې دغسې وړې غټې نوې ډوله پېښې او نظامي او قومي ټکرونه شوي، چې د هغو په سم او ریښتیني شرح او بیان کې د قومونو، مشرانو، مذهبي ډلو او فردي کسانو او همدا ډول د حکومت د نظامي او ملکي ډلو او کسانو ریښتیني څېرې لیدل کېدلی شي. سیاسي تاریخ په واقع کې د ټولنې ددغسې فعالو خلکو د کړو او ټولنیزو پېښو او واقعیتونو بیان دی. تر بحث لاندې پېښې د غبار، ادمك، منشي علي احمد او یو څه د تاریخ پوه فیض محمد په اثر کې چې سرلیك یې دی: "کابل تر محاصرې لاندې" بیان شوې دي. زه دلته ددغو اثرونو له مخې، چې د موضوع په هکله د لومړي لاس اثرونه دي، د کابل د نسکورېدلو لږ څه ډېر او د نورو

يوازې لنډيز وړاندې کوم او بيا د پاچا امان الله په نابريالي توب او له وطن نه د هغه په وتلو يو څه اوږد بحث کوم.

پاچا امان الله خان اول کوښښ وکړ، چې شنواري په خبرو سره ارام کړي او چې خبرو گټه ونه کړه، د الوتکو بمباري پيل شوه. په بمبارۍ سره شنواري لا راوپارېدل. پاچا بيا سردار شېر احمد د تنظيمي رئيس په نامه له پوره اختيارونو سره جلال آباد ته وستاوه، چې ياغيان په نظامي قوې او قومي ايله جاري سره ايل کړي. په هماغه وخت کې يې غلام صديق هم د هغه په خپل وړانديز جلال اباد ته واستاوه. دی له جلال اباد نه په خپله شنوارو ته ورغی او له شنوارو سره له دوو اونيو خبرو کولو نه وروسته د هغوی له ټولو غوښتنو سره کابل ته ستون شو. دغه غوښتنې چې ملايانو ليکلې وې، د پاچا ټول سمونونه ردول او له وطن نه يې د محمود طرزي د کورنۍ د ټولو غړو ايستل غوښتل.(۹۵)

د منشي علي احمد په نظر غلام صديق "... د تللو موخه دا وه چې دغه اور ته چې اوس ځلېده پکې ووهي." دی دا هم وايي چې غلام صديق د مومندو او خوگيانيو د خاصيت په نظر کې نيولو سره هغو ته له حکومتي پوځ نه د وسلو اخيستلو لارې چارې هم وښودلې.(۹۶) فيض محمد لا وايي چې "د غلام صديق دوه مخي توب له امله چې د ياغيانو په لاس يې خپل نيول جعل کړل، خو په واقع کې دی په خپله د هغو کامپ ته ورغی او ويې هڅول چې په جلال اباد باندې

یرغل وکړي. بری د (حکومتي) قوو په نصیب نه شو." جلال اباد بیا چور شو. حکومتي پوځ تالاترغی او له کابل سره د تلیفون مزي پرېکړل شول. وضع چې په دغه ډول له کنترول نه ووتله، سردار شیر احمد کابل ته وغوښتل شو او پرځای یې والي علي احمد د اعلی رئیس او مطلق مختار په نامه مشرقي ته او محمود یاور له یوه پوځ او ډېرو سپکو او درندو وسلو او ماشین ګڼو سره د دسمبر په پای کې جګدلك ته واستول شو.

والي علي احمد د لویناب خوشدل بارکزي زوی او د پاچا امان الله دنیایي زوی او اوښی و. دی په دې بریالی شو چې "یاغیان ارام کړي او سریله شنواري د نغدو او نورو سوغاتونو په ورکولو سره د امیر اطاعت ته وبولي." خو دا هاغه وخت و چې پاچا امان الله واکمني پرېښي او کندهار ته تللی و.(۹۷)

یوازې د شنوارو یاغي توب او په کابل کې د پوځ لړوالی نه و، چې حبیب الله کلکانی یې د کابل نیولو ته وهڅاوه. په بېل ډول او د بېلو موخو لپاره د محمد ولي او د شور بازار حضرت محمد صادق او د نورو لمسونو، د حکومتي لوړو ماموراتو تېروتنو او داسې هم په خپله د پاچا امان الله د سملاسي او بېفکره اعدام کولو حکمونو هم د سقاو زوی په بري کې سملاسي رول ولوباوه.

حبیب الله کلکانی اول په قلعه مراد بیګ کې د محمد

ولي نوکري کوله، چې هغه په اصل کې د اعدام شوي مېرزا محمد حسین مستوفي ضبط شوی جایداد و حبیب الله بیا په قطعه نمونه کې له یو نیم کال خدمت کولو نه وروسته له خپل ټوپك سره پېښور ته وتښتېد او هلته یې د سماوار یو دکان ګوتې چلاوه. بیا پاړه چنار ته لاړ او هلته یې یو نیم کال د غلا په تور په بند کې تېر کړ. له بند نه په خلاصېدو سره یې د خوست په خپل سر کېدو سره له منګلو سره برخه واخیستله او یو څو هغه حکومتي عسکر یې ووژل، چې په نیولو یې مامور شوي و. بیا یې په کوهدامن او کوهستان کې داړه مارۍ ته ملا وتړله، له غریبانو سره یې خواخوږي لرله او له شتمنو لارویو او حکومتي مامورانو سره یې پوره بې رحمي کوله.(۹۸)

غبار پېښور ته د حبیب الله ورتګ په ۱۹۲۷ کې او بېرته راتګ یې په ۱۹۲۸ کې ښیي. په هر حال په کوهدامن او کوهستان کې دده په سروالۍ او د چاریکارو د سید حسین او د سرای خوجه ملك محسن په ګډون د داړه مارو دغسې یوه ډله فعاله وه، چې ټول غړي یې د ۲۴ کسو په شاوخوا کې وو. دوی درې کاله (۱۹۲۴_۱۹۲۷) په غرو کې اوسېدل. د ورځې به یې داړې اچولې او د شپې به غرو ته ختل.(۹۹) د پاچا د سفر په وخت کې د قلعه مراد بیګ شاوخوا خلکو له محمد ولي نه چې قلعه مراد بیګ ته یو وخت بل وخت ته د حبیب الله شفاعت وغوښته او ورته یې

وویل، چې هغه له داړه ماری، نه لاس اخیستلی او د هغه (محمد ولي) "تعلقداران" دېته حاضر دي، چې ضمانت یې وکړي. محمد ولي په دغه وخت کې چې د پاچا نایب و، له هغو سره ومنله چې هغه کولی شي د شپې په تیاره کې ورسره وګوري. هغه همدغسې وکړل. نور نو د منشي علي احمد په ژبه:

> "محمد ولي حبیب الله ته وویل، چې که دی حتی هغه وبښي هم امان الله به یې ژوندی پرې نهږدي. محمد ولي وعده ورکړه چې ورسره به مرسته وکړي، خو چې هغه، هغه څه وکړي چې هغه یې ورته وایي. حبیب الله هوکه وکړه او له هغه وروسته یې په قلعه مراد بېګ کې له محمد ولي سره په پټه لیدل او هم وسلې او هم پیسې یې ترېنه ترلاسه کولې."(۱۰۰)

خو غبار د هزاره بهسودو د میر غلام حسن له خولې نه وایي چې دا والي علي احمد و، چې حبیب الله او سید حسین یې د "راتلونکو عملیاتو" دپاره هغه وخت هڅولي وو، چې دی کوهدامن ته د تحقیق کولو دپاره تللی و.(۱۰۱) په هر حال، محمد ولي غلام صدیق، والي علي احمد او د دوی په شان نور حکومتي لوړ کسان به وي چې د هغو په هکله د امان الله لور هندیه وایي چې "چیزیکه بسیار غم

بــزرگ بــود [ایــن بــود کــه] کســانیکه میگفتنــد دوســت هستیم... انها دوست نبودند."

پــه هــر حــال، حبیــب الله او نــور داړه مــاران پــه داړه مــارۍ کښـې تـر دې حـده پـورې دمخـه ولاړل، چـې د چاریکـارو حـاکم غـلام غـوث او یـو علاقــه دار یـې هـم ووژل. حکومـت د سـورو او پلیـو یـو پـوځ لـه توپونـو سـره د هغـوی د نیولـو لپـاره واسـتاوه، خـو پـوځ پـه خپـل مقصـد ونـه رسـېد. حکومـت بیـا احمـد علـي لـودي، چـې پخـوا د کوهـدامن حـاکم او دغـه وخـت کابـل ښـاروال و، کاپیسـا او پـروان تـه د تنظـیمي رئـیس پـه توگـه واسـتاوه. هغـه هغسـې چـې لـه شـنوارو سـره لومـړی د خبـرو لار نیـولې شـوې وه، لـه هغـو سـره هـم د خبـرو لار ونیولـه. احمـد علـي لـه جبـل السـراج نـه حبیـب الله او سـید حسـین تـه (ملـك محسـن لـه یـو څـو نـورو ملگـرو سـره پـه کابـل کـې بنـدي و) پـه همـدغې روحـیې سـره پیغـام واسـتاوه. "هغـو تـه یـې د شخصـي خونـدي تـوب ضـمانتونه ورکـړل او پـه قـرآن مجیـد بانـدې یـې هغـه پـه لـوړې کولـو سـره تائیـد کـړ. دواړو تـه یـې د نایـب سـالارۍ وعـدې ورکـړې او هـر یـوه تـه یـې درې زره نغـدې روپـۍ او لـه کارتوسـو سـره اووه واړه ټوپکونـه او هـر یـوه تـه چـې له دوی سره یې لوټماري کوله وبښل.(۱۰۳)

د پاچا روایت له دېنه یو څه توپیر لري. هغه وایي چې:

"مـا علـي احمـد تـه حکـم ورکـړ چـې دغـه دوه کسـان خپـل ځـای تـه وبـولي او معلومـه

کړي چې دوی په خپل لوظ کې رښتینی دي
یا نه دي. دغو دوو [حبیب الله او سید
حسین] له خپلو پنځوسو داړه مارو ملګرو
سره [د احمد علي په مخ کې] په اخلاص
سره لوړه وکړه چې له پخوانیو جنایتونو نه
یې لاس اخیستی او ویې غوښتل، چې ورته
وسلې ورکړلې شي او ضبط شوي
جایدادونه یې ورته بېرته ورکړل شي. احمد
علي جان ماته وویل، چې دوی په خپلې
توبې کې رښتیني دي. ما دوی ته... یو نیم
سل ټوپکونه ورکړل او څنګه چې د دوی
جایدادونه د حکومت له خوا خرڅ شوي وو،
د هغه پرځای مو دېرش زره روپۍ ورکړلې.
دوی له دغو وسلو او پیسو نه په کار
اخیستلو سره په کابل حمله وکړه. دغه خلك
د غولولو لپاره له قران مجید نه یوازې د
یوې وسیلې په توګه کار اخلي او زه پر دې
پوره باور لرم، چې زموږ سپېڅلی کتاب به
له دوی نه بدل واخلي."(۱۰۴)

پاچا دا هم وایي چې حبیب الله او سید حسین د شنوارو د یاغي توب په اوږدو سره علي احمد ته د خدمت کولو لپاره ننلي وو، په دې شرط چې دوی وبښل شي. په هر حال

دوی لـه ښنـل کېـدو نـه وروسـته د کابـل تـګ تـه تیـاری ونـود ، خـو حبیـب الله لـه پاچـا نـه پـه اندېښنـه کـې و او شـاید د محمـد ولـي خبـرې یـې پـه زړه کـې وې، نـو ځېرتـه د کابـل پـه لار کـې لـه کـوم تلیفـون نـه د تنظیمـیې رئـیس علـي احمـد پـه نامـه لـه پاچـا سـره وغږېـد ، چـې د ځـان پـه اړه د هغـه پـه نیـت پـوه شـي. پـه تلیفـون کـې یـې ورتـه وویـل چـې "مـا د سـقاو لـه زوی سـره موافقـه کـړې او هغـه مـې پـه لاس کـې دی. څـه غـواړې چـې ورسـره یـې وکـړم؟" پاچـا ورتـه کـړه چـې "ویـې وژنـه." حبیـب الله بیـا پاچـا وپوښتـه چـې "مـا خـو لـه هغـه سره د خونـدي تـوب ژمنـه کـړې، څنګـه یـې وژلـی شـم؟" لـه پاچـا نـه یـې بیـا واورېـدل چـې "رښتیـا ، هغـه لـه تـا سـره موافقـه کـړې، نـه لـه مـا سـره. ژونـدی یـې پـرې نـه ږدې." حبیـب الله بیـا پاچـا تـه ځـان وښـوده. سـپکې سـپورې یـې ورتـه وویلـې او لـوړه یـې وکـړه، چـې زر بـه پـه کابـل بانـدې یرغل کوي او د امیر کار به کوي.(۱۰۵)

لـه هغـه وروسـته حبیـب الله او سـید حسـین لـه خپلـو داړه مـارو ملګـرو سـره جبـل السـراج تـر محاصـرې لانـدې ونیـو. احمـد علـي دغـه ښـارګوټی د اتلسـو ورځـو محاصـرې نـه وروسـته د خپـل خونـدي تـوب پـه برابـر کـې د دسـمبر پـه ۱۲مـه ورتسـلیم کـړ. "دوی دغـو داړه مـارو تـه ددغـه ښـارګوټي ټـولې حکـومتي پیسـې لـه اتلسـو ماشـین ګڼـو او یـو نـامعلوم شـمېر درنـو وسـلو او یـو څـه ټوپکـو سـره ورتسـلیم کـړل او پـه خپلـه بېرته کابل ته لاړل."(۱۰۶)

داړه مارانو چې په دې ډول د ډېرو پیسو او وسلو خاوندان شول، نیت وکړ چې په کابل یرغل وکړي او ایله جاري یې په دغه پلمه چې غواړي د یاغي شنوارو په برابر کې د حکومت په خوا وجنګېږي، ټول ول. دوی لا د مراد بېګ کلي ته رسېدلي نه وو، چې د کابل ځینو نفوذ ناکو حکومتي او ښاري مخورو، چې نومونه به یې زر واخلم، دوی نه یوازې په کابل باندې یرغل کولو ته وهڅول بلکې د یرغل کولو ډېر ښه وخت یې هم وروښود. د جمعې په ورځ د دسمبر په ۱۴مه ۱۹۲۸ د دوو زرو مېړو په شاوخوا کې چې دوه سوو یې ټوپکونه او نورو یې سوټي او تبرونه لرل، خرس خانې (خېرخانه) ته نارسېدلي د مراد بېګ په کلي ننوتل. دلته داړه ماران په دې فکر شول، چې په جنګ کې د دوی وژل کېدل به بابېزه وي، خو دا چې د شریعت له مخې امیر ولري، نو دوی د جمعې په ورځ د دسمبر په ۱۴مه حبیب الله له یوې خطبې نه وروسته امیر وټاکه او د ماسپښین په درېو بجو په شاوخوا کې باغ بالا او د برتانیې سفارت ته ورسېدل. باغ بالا یې ونیو او برتانوي سفارت ته یې ډاډ ورکړ، چې دوی به د ملت د مېلمنو په شان په امن کې وي.(۱۰۷)

غبار وایي، چې حبیب الله د کلکانو د ملا ویس په کلي کې د "افغانستان د پاچا" په نوم وپېژندل شو.(۱۰۸) نور نو د فیض محمد په ژبه:

"د خاینو وزیرانو او د کابل نفوذمنو لکه د شور بازار حضرت [ګل اغا مجددي]، سردار محمد عثمان خان، ولي محمد [د پاچا نایب] او د نورو په دستور چې دمخه یې حبیب الله ته په کابل باندې د یرغل کولو ښه وخت ښودلی او خپل ملاتړ ورورڅاندې کړی و، یاغیان د ارواښاد صدراعظم عبدالقدوس خان په کور ننوتل... په دغه وخت کې په دغه کور کې د حربیې مدرسه د اسماعیل خاکابیګ او نورو ترکي افسرانو تر څارنې لاندې ځای پرځای وه. داسې هم یاغیانو وکولی شول د شهرارا په برج ورننوزي، چې هلته د حببیې ښوونځی د شوکت بیګ ترکي په سرپرستۍ ځای پرځای و."

"د محمد اکبر خان یو زوی چې د میر بچه په نوم یادېده، د یوې وړې قطعې په قوماندانۍ سخت مقاومت وکړ او دغه سیمه یې دده افغانان د اوبو تر زیرمه تون پورې وساتله. داسې هم یو ټولګی افسرانو چې د حببیې ښوونځي په سهیل ختیځ کې د امیر شېرعلي خان په پارك کې پراته وو،

د ياغيـانو مخـه ونيولـه او پـرې يـې نـه ښـودل چـې زاړه ښـار تـه ورننـوځي. سـره لـه دې هـم ټـول ښاريـان د توپونـو او ټوپکونـو پـه ډزو سـره پـه سـخته وېـره کـې شـوي وو."خـو د پاچـا شخصـي سـاتونکو سـورو او يـو څـو نـوررو عسـکرو رښتينـي جـنګ تـه مـلا وتړلـه. نـور پـوځ د يـاغي تـوب پـه حـال کې و، ځکـه چـې د دوی افســرانو د دوی جيــرې خپلــولې. دوی ددغـه مشـکل پـړه پـه خپلـو افسـرانو اچولـه نـه پـه ياغيـانو او چـې د ډزو قومنـده ورکـړل شوه، ډزې يې د هوا پر لور کولې."

"اوس نـو شـور او زوږ او ګـډوډي پـه ټـول ښـار کـې خپـره وه. اميـر چـې د خپلـو مـامورانو لـه خيانتـه خبـر شـو، پـه غوسـه شـو، امـر يـې ورکـړ چـې د کابـل پـه خلکـو او پـر هغـو قـومي خلکـو دې وسـلې وويشـلې شـي چـې ښـار تـه راغلـي او لاجـلال آبـاد تـه لـه شـنوارو سـره د جنګ لپاره تللي نه وو."

"خـو د ښـار، د چـاردهي پـه خلکـو او پـه ډېـرو قـومي ډلـو بانـدې د پنځوسـو زرو ټوپکـو او بـيـخې ډېـرې انـدازې کارتوسـو وېشـلو اغېـزه ونـه کـړه. پـه ډېـره انـدازه لـه دې املـه

چې د پاچا د فاسدو وزیرانو او مامورانو په مقابل کې کرکه عمومي وه. بده یې لا دا وه چې ځینو وزیرو، منګلو او احمدزیو چې د شنوارو پر ضد جنګ ته راغلي وو، د کابل په اسه مایي غره باندې موقع ونیوله او د امیر په پوځ باندې یې ډزې پیل کړې."

"غلام غوث [میر غوث الدین] د ملک جهانداد احمدزي زوی... له درې سوو ټوپکو سره ښار پرېښود، خوست ته ستون شو، خپل خلک یې وسله وال کړل او د حکومت پر ضد جګ شول. نورو قومونو هم همدغسې وکړل، ځکه چې د ټوپکو په وېشلو باندې کنټرول نه و."

"امیر چې په دې پوه شو چې د چاردهي خلکو چې د هغه وروستۍ هیله او ملاتړ وو، هغه ته شا وګرزوله، په وېره کې شو. څلور ورځې وروسته له هغه چې حبیب الله او سید حسین په کابل باندې دانګلي وو، هغه خپله مور، ښځه، خور او واره ماشومان له ډېرې خزانې سره کندهار ته واستول."

"نښتې دولس ورځې او یوولس شپې په پرله پسې ډول روانې وې. کومې هغه

وسلې، چې په کلوله پښته او باغ بالا کې زېرمه شوې وې، د کوهدامنيو، کوهستانيو او نورو ياغيانو لاس ته ورغلې. ددغو وسلو ډېره برخه چې د امير عبدالرحمن خان له وخت نه راپه دېخوا زېرمه شوې وې، په دې موخه چې د باندنيو يرغل کوونکو په مقابل کې استعمال شي، د تل لپاره له لاسه ووتلې."

"حبيب الله د جنګ په حال کې له هوايي بم نه په اوږه کې ټپي شو او هغه سمدلاسه کوهدامن ته په شا شو."(۱۰۹)

خو د غبار په وينا "بچه سقاو در زير آتش توپهای دولت دران طرف تپه شيرپور به ضربت چره شرپنل زخم برداشت و به جای نامعلومی برده شد و به سرعت مداواشد."(۱۱۰)

د حبيب الله په پرشا کېدلو سره نښتې سپکې شوې، خو په ټپه ونه درېدلې. پاچا امان الله ته موقع په لاس ورغله، چې ياغيان خواره او بې اغېزې کړي. د فيض محمد په وينا حکومتي عسکرو د حبيب الله په هستوګنځي، مراد بيك کلي ډزې کولې او بمونه يې پرې غورزول خو اثر يې نه کاوه. داسې هم د پاچا هغه فرمان بې اغېزې شو، چې د حبيب الله په سر باندې يې د څلوېښتو زرو روپيو انعام ايښى و. نښتې تر يکشنبې د جنورۍ تر ديارلسمې پورې

روانــې وې. "امــان الله لـــه مــنظم پــوځ، قــومي واحــدونو او د کابل او چاردهي خلکو نه په وېره کې و، چې له حکومت نه خپه وو. د هغه لپاره دا هم ناارامونکې وه، چې په زرګونو ټوپك او توپونه ويشل شوي وو. بې له دې چې اثر وکړي او دا چې د پيلوټانو نه شو کولی د دښمن په مهمو ځايونو باندې غوځوونکي وارونه وکړي. امير اوس په خپل قابليت باندې چې بريالی شي عقيده له لاسه ورکړې وه او په دې ډول يې د حبيب الله د بريالي کېدو لپاره ډګر برابر کړ."(١١١)

پاچا امان الله د دوشنبې په ورځ د جنورۍ په ١۴مه کال ١٩٢٩ له پاچايي نه لاس واخيست او هغه يې خپل مشر ورور، عنايت الله ته وسپارله او په خپله د سهار په نهو بجو له پنځو موټرو سره د کندهار په لور روان شو. له محمود طرزي، غلام صديق څرخي، د دربار وزير محمد يعقوب، د کورنيو چارو وزارت مرستيال، عبدالاحد او شپږو شخصي ساتونکو سره. پاچا امان الله په روسي او برتانوي سکو کې يو مقدار سره زر هم له ځان سره يووړل، چې ټول ارزښت يې لس ميليون روپۍ کېده.

پاچا عنايت الله د ورځې په يوه بجه په داسې حال کې چې د خبرخانې په کوتل کې لانبتې روانې وې، د کابل ځينې مخور، پوځي استازي او قومي کسان د دلکشاه په ماڼۍ کې د بيعت منلو لپاره وبلل. هغو ته د پاچا امان الله

د ګوښه کېدو فرمان ولوستل شو او نوي پاچا ته د هغو د بیعت لوړې پرځای شوې. نور نو د فیض په ژبه:"عنایت الله هغه بې وجدانه، رذیل د شوربازار حضرت [ګل اغا مجددي]، محمد عثمان او دوه یا نور د دروغو ملایان چې په خپله د یاغي توب محرکان وو، وغوښتل چې له هغو عمري غلو او شریرو جانیانو حبیب الله او سید حسین سره وګوري." داسې یې هم د هغو په لاس هغو ته یوه لیکنه واستوله. په دغه مقصد چې اوس نو امان الله چې تاسې "کافر" ګاڼه، ګوښه شوی او پرځای یې د کابل د خلکو له خوا زه پاچا شوی یم، چې تاسې هم ما "رښتینی مسلمان" ګڼئ، نو د جنګ لپاره ټول دلیلونه له منځه وړل شوي دي. "که تاسې په رښتیا د رښتین توب لپاره جنګېدلي یئ نه د مسلمانانو ترمنځ د دښمنۍ لپاره، نو بیا لازمه ده، چې بې اتفاقي پرېږدئ او د افغان امیر صلاحیت وپېژنئ."(١١٢)

هئیات په لار کې د امان الله د ګوښه کېدو او د عنایت الله له پاچا کېدلو نه هغه نظامي واحدونه او قومي خلک خبر کړل، چې په ستراتیجیکي ځایونو کې ځای پرځای وو. دوی له عسکرو نه وغوښتل چې جنګ بس کړي، په دې یې خبر کړل چې دوی حبیب الله او سید حسین سره د خبرو کولو لپاره روان دي. د دوی په سپارښتنې ډېرو عسکرو خپل ځایونه پرېښودل او د ښار په لور روان شول. یوازې لږ شمېر پرځای پاتې شول، چې د وضعې په رښتیني حال ځان

خبر کړي.

هئيات حبيب الله او سيد حسين ته په رسېدلو سره د نوي پاچا پېغام وررورساوه، خو هغوی د پاچا د پېغام او د خپل رسمي مقصد پرخلاف په خپله حبيب الله د پاچا کېدلو لپاره وهڅاوه او ورته يې وويل، چې دی د پاچايي مستحق دی، نه عنايت الله. په دغه عجب دليل چې "ددغه حقيقت په نظر کې نيولو سره چې حبيب الله د رجب په لومړۍ [دسمبر ١۴، ١٩٢٨] په پاچايي تخت باندې ډډه لګولې، په داسې حال کې چې د عنايت الله پاچا کېدل د شعبان په دوهمې [جنوري ١۴، ١٩٢٨] سره سمون کوي، نو ته، نه عنايت الله د تخت رښتينی مستحق کېږئ. که عنايت الله تاته بيعت نه کوي، د هغه کړه به د شريعت له مخې ناروا وي."(١١٣)

حبيب الله او سيد حسين د هئيات ددغسې نظر په اورېدلو سره سم له لاسه د ښار په لور وخوځېدل. په لار کې يې کومې هغه وسلې چې دمخه پرې ايښې وې، ټولې کړې. په دې ډول اته ويشت وسله وال مېړونه په شکېدلو جامو کې له تش لاسو کوهدامنيانو سره له ده افغانان نه په ښار ننوتل، د چاريار نارې سورې يې پورته کړې او هوايي ډزې يې وکړې. "د ښار خلک لادمخه د امان الله پر ضد متمايل شوي وو، دوی له هغو ډېرو وسلو نه کار وانه خيست چې هغو ته ورکړلې شوې وې، نو د حبيب الله ملګرو او سيد حسين ښار په قبضه کې ونيوه." حبيب الله د عنايت الله له

هئيات سره، چې اوس د هغه ډېر عزتمن مېلمانه وو، د باغ بالا قصر ته وختل. سيد حسين چې ښار ارام وموند هم له هغو سره يوځاى شو. عنايت الله د خپلې پاچايي په اوله ورځ خپل ځان او خپل وزيران په ارګ کې ايسار وموندل. د سه شنبې په ورځ د جنورۍ په پينځلسمه د چاردهي او د کابل ډېر ښاريان د شاه زي حيات الله او محمد کبير او نورو سردارانو په ګډون چې يوه ورځ دمخه يې عنايت الله ته د بيعت لوړه کړې وه، له سوغاتونو سره په باغ بالا کې د حبيب الله سلام ته لاړل او "وروسته له هغه چې هغه يې له خپل رښتين توب نه ډاډه کړ او د واکمن کېدو مبارکي يې ورته وويله، کورونو ته ستانه شول."

په دې ډول په ښار کې په يوه وخت کې دوه پاچايان ځاى پرځاى وو. يو نالوستى داړه مار او بل بې زړه او ناوړه سردار. يو هم د واکمنۍ وړ نه و او دا پرله پسې ناکرارۍ وې چې دوى يې رادمخه کړي وو، خو داړه مار په يرغليز او سردار د ځان ساتنې په حال کې و. وروستى هغه وخت پوره بې زړه شو چې د شور بازار حضرت، سرار محمد عثمان او نور "خاينو وزيرانو او د هغوى غوړه مالو ملګرو" هغه د حبيب الله په اړه له خپلو نظريو نه خبر کړ. "دوى په دغه کار سره هغه ووېراوه او د تخت له دفاع نه يې د هغه اراده ولړزوله" که يې لرله.

د چارشنبې په ورځ د جنورۍ په ۱۶مه په داسې حال کې

چې د کوهدامنيو او امان الله د پلويانو ترمېنځ نښتې لا هم روانې وې او اتيا بهسودي هزاره ګانو د قلعه بلند او کلوله پشته له وسله تون نه دفاع کوله، د ښار ځينو لويانو لکه د شورا سروال شير احمد، د پوهنې وزير فيض محمد، د سوداګرۍ پخواني وزير عبدالهادي، د ماليات‌و وزير مير هاشم، د امير عبدالرحمن زامنو (سردارر امين الله او سردار محمد عمر) او د وزارتونو يو شمېر مرستيالانو او د دولتي ځانګو سروالانو د حبيب الله تابعيت ومانه. په هماغه ورځ د ښار قزلباش باغ بالا ته لاړل او حبيب الله ته يې بيعت وکړ. نښتې غلې شوې. د شور بازار حضرت سردار محمد عثمان او يو څو وزيرانو کوښښ وکړ، چې عنايت الله وهڅوي، چې واکمني پرېږدي او ارګ خوشې کړي. عنايت الله موافقه وکړه. په هماغه ورځ حبيب الله د شور بازار حضرت له يوه فرمان سره عنايت الله ته واستاوه، چې هغه، د هغه د خوندي توب ضمانت و. عنايت الله د پنجشنبې په ورځ د ۱۹۲۹ کال د جنورۍ په ۱۷مه له درېيو ورځو تش په نامه پاچايي نه وروسته حبيب الله ته په دغو لفظونو سره له واکمنۍ نه تېر شو.

"زما ورور حبيب الله ټولو ته څرګنده ده، چې زه نه غواړم پاچا اوسم. د پلار له مړينې نه وروسته مې هېڅکله د تخت د ګټلو لپاره هيله نه ده کړې. زه اړ شوم چې هغه يوازې د لويانو په ټينګار ومنم، چې هغوی په تخت باندې زما

کښېناستل د خلکو د شتمنۍ او د اسلام له پیاوړي توب سره تړلې وګاڼه، خو اوس چې زه وینم د مسلمانانو وینې تویېږي پرېکړه مې وکړه، چې د افغان امارت لپاره له خپلې دعوا نه تېر شم او د نورو صاف زړو مسلمانانو په شان تاسو ته خپل بیعت درکړم. نن ورځ په ارګ کې له ما سره لاندې مسلمانانو ژمنه کړې ده." په دغې لیکنې کې د شلو حکومتي کسانو نومونه دي، چې په هغو کې د محمد ولي او عبدالعزیز نومونه هم شته. عنایت الله د لیك په دوام حبیب الله ته خپل بیعت په لاندې شرطونو سره ورکوي:

"لومړی دا چې ماته، زما کورنۍ ته او زما پراخې شوې کورنۍ ته او د پورته نوموړو کسانو او د ارګ ټولو افسرانو او عسکرو ته دې حتماً د خوندي توب ضمانت وي."

"دوهمه دا چې زه او زما کورنۍ یا کندهار یا باندې ته تلونکي یو. غواړم کندهار ته د تګ لپاره باید یوه الوتکه زما په خدمت کې وي."

"درېیمه دا چې زه غواړم محمد ولي خان، عبدالعزیز خان او احمد علي خان ته اجازه وي که غواړي له خپلو کورنیو سره د باندې ولاړ شي."

"څلورمه دا چې له نن نه د یوې میاشتې په بهیر کې هر هغه لوړ رتبه مامور ته اجازه وي که غواړي له خپلو کورنیو سره دباندې ولاړ شي."

" پنځمه دا چې تر هغو چې زما لپاره الوتکه راځي، زه په ارګ کې اوسم."(۱۱۴)

د جنورۍ په اتلسمه د جمعې په ورځ د حبيب الله په غوښتنه دوه برتانوي الوتکې د کابل په هوايي ډګر کې ښکته شوې. په هغو کې د دريو ورځو پاچا، د هغه کورنۍ، دوه خپلوان يې، د حرب له پخواني وزير عبدالعزيز او احمد علي خان سره د پېښور په لور ولاړل. دوی بيا له هغه ځايه په ريل کې چمن ته او له چمن نه په موټرو کې په کندهار کې له امان الله سره يوځای شول.

په دې ډول د ضيايي کورنۍ چې نيمه پېړۍ دمخه د امير عبدالرحمن په کوښښ سره واکمنۍ ته رسېدلې وه، له واک نه ولوېدله او واکمنۍ په معاصر افغانستان کې د يوه کوهدامني داړه مار ته په لاس ورغله. چې ځان يې امير حبيب الله د دين خادم په نامه ياد کړ. محمد ولي په کابل کې پاتې شو.

امان الله په کندهار کې د سردار عنايت الله په رسېدلو سره بيرته په غورځنګ شو، په دغه نيت چې له لاسه تللې واکمني بېرته خپله کړي، لکه چې امير شېرعلي له هغه وخت نه شپېته کاله دمخه له همدغه ښار نه په کابل کې له لاسه تللې پاچايي بېرته ګټلې وه، خو امان الله د امير شېر علي پرخلاف په خپلو کوښښونو کې بريالی نه شو. دلته زه د منشي علي احمد د ليکنې له مخې چې هغه د پاچا منشي

پـه توګـه تـر غزنـي پـورې د امـان الله مـارش پـه دقیـق او اوږد ډول لیکلی ددغه مارش لنډیز وړاندې کوم.

امـان الله پـه کنـدهار کـې پـه یـوې سـترې غونـډې کـې بیـا د پاچـا پـه توګـه وپېژنـدل شـو، خـو هلتـه یـې نـوی حکومـت جـوړ کـړ او هـرې خـوا تـه یـې فرمانونـه واسـتول او خلـك یـې د حبیـب الله پرزولـو تـه وبلـل. د حـرب وزیـر عبـدالعزیز او عبدالاحـد مایـار پـه کوښښونـو سـره امـان الله وکـولی شـول د مـارچ پـه میاشـت کـې لـه لـږو ډېـر څلـور زره قـومي خلکـو او پېنځـه سـوه مـنظم پـوځ سـره د کابـل پـه نیـت روان شـي. ددغـه مـارش پـه برابـر کـې پـه قـلات او مقـر کـې د سـقاویانو لـه خـوا مقاومـت وشـو. پـه مقـر کـې حتـی د محمـد اکـرم پـه نامـه یـوه محمـدزي غونـډ مشـر هـم د سـقاو زوی پـه پلـوی نابریـالی مقاومـت وکـړ. سـره لـه دې هـم مـارش تـر غزنـي پـورې بـې لـه غـټ مقاومـت نـه ورسـېد. پـه مقـر کـې جـاغوري هـزاره ګـان او وروسـته د بهسـودو، مالسـتان، جـاغوري او نـورو ځـایونو نـه څـه بانـدې شپږ زره هـزاره مېړونـه د ملاتـړ پـه توګـه د پاچـا امـان الله کامـپ تـه ورسـېدل، خـو د دوی راتـګ د غلزیـو خېلونـه لکـه انـدړ، سـلیمان خېـل او تـره کـي لا وپـارول او د غزنـي سـقاوی حـاکم محمـد کـریم پـه دغـو قومونـو کـې د ګرزېـدلو پـه وخـت کـې دغسـې تبلیـغ کـاوه، چـې کـه " امـان الله پـه ربښتیـا کـافر نـه وای، هـزاره ګـان بـه یـې چـې د دوی پخـواني دښمنـان دي، نـه وای غـوښتي او د دوی شـته والـی یـوازې دغـه مانـا لـري، چـې

هغــه د غېــر افغانــانو لــه خــوا د افغانــانو ځپــل دي. ددغــې ډنــډورې اغېــزه سملاســي وه. پــه داســې حــال کــې چــې دمخــه یـوازې شــل پــه سـلو کــې د امــان الله مخــالف وو، اوس یــې ټـول مخالف شول."(۱۱۵)

پــه داســې حــال کــې چــې د سـقاوي پـوځ او ســپاه ســالار پــردل خــان دننــه د غزنــي پــه ښــار کــې وو، امــان الله پــه ښــار بانــدې د یرغــل حکــم وکــړ او هــزاره ګــان یــې شــاته د ســاتنې لپــاره وګمــارل. وروســته دوی هــم د پاچــا امــان الله پــه حکــم پــه ښــار یرغـل یــوور. لــه مقـابلې خـوا سـلیمان خېلـو، انـدړو، تـره کـو، دوتنیــو او تاجکــانو پــه غزنــي کــې د پاچــا پــه پــوځ حملــې پیــل کــړې. د ښـتــو پــه پیــل کــې بــری د پاچــا د پــوځ پــه ګټــه و، خــو ښـتــې پســې اوړېدې شــوې او یــو شــمېر کنــدهارې او هراتــې عســکر وتښتېــدل او هــزاره مېړونــو اغېــزمن کــار ونــه کــړای شو.

د پاچــا پیســې او وســلې هــم مــخ پــه خلاصــېدو وې او عسـکرو تــه خــواړه رسـول او تنخــواه ورکــول هــم ســخت شــوي وو. پــه دغــو ټولــو ســربېره د غزنــي د شــاوخوا لــه زېــړو ســیمو سـره د پـوځ نااشـنایې ګرانــه تمامېـده. ددې ټولـو نتیجـه دا شـوه چــې پاچــا امــان الله معنویــات بــایلې. "امــان الله هــم عصــبي او پــه وېــره کــې شــو. خپــل دوه مشــاوران محمــد یعقــوب [د دربــار وزیــر] او محمــد حســن جــان [د پاچــا اوښــی] یــې وغوښتــل او لــه هغــوی ســره پــه پټــه جرګــه شــو. هغــه تــه د هغــو مصــلحت دا و

چې له غزني نه په منظم ډول په شا شي او افغانستان پرېږدي. دوی د خپل مصلحت په ملاتړ وویل چې ټول افغان ملت په ښکاره ډول د هغه پر ضد شوی دی. دوی د شپې له خوا د کندهاریو او د هراتیو تښتېدلو ته اشاره وکړه او دلیل یې راوړ چې څنګه چې دغو ناپوهو احمقانو دستاسې اعلحضرت د لسو کالونو خدمت درناوی ونه کړ تاسې باید افغانستان پرېږدئ او که تاسې اعلحضرت (بیا) پاچا شئ څه ګټه به وکړي، ځکه چې د افغانستان وضع پوره ګډه وډه ده او شتمني یې هم ضایع شوې ده."

له هغه وروسته پاچا کندهاري خانان، بېرغ لرونکي او عبدالاحد خان سره جرګه کړل او د خپل تللو تجویز یې ور وړاندې کړ. "د کندهاریو معنویات دومره ضعیف شوي وو چې هغو ټولو رضایت وښود. عبدالاحد خان مخالفت وکړ او وې ویل، چې وردګو له سقاویانو نه ډېر مهمات ترلاسه کړي. هغه وړاندیز وکړ، چې څه وخت چې پوځ په وردګو کې وي د هغوی ټول لګښت به ورکړي او دا چې د وردګو له لارې دې په کابل باندې یرغل وشي. عبدالاحد هغه یوازینی کس و چې د پاچا له وتلو سره یې موافقه نه لرله او د هغه پلان ونه منل شو."(۱۱۶)

پاچا امان الله بیا پوځ ته مخ په کندهار د مارش امر ورکړ. کندهار ته د امان الله په رسېدلو سره سقاویان مقر ته ورسېدل او هرات هم د حبیب الله لپاره د عبدالرحیم

کوهستاني لـه خـوا ونیـول شـو. امـان الله د مـی پـه میاشـت کـې لـه کنـدهار نـه د چمـن پـه لار هندوسـتان تـه او لـه هغـه ځایـه د ایټالیې مرکـز روم تـه لاړ او هلتـه یـې پاتې عمر تېر کړ. پـه کـال ۱۹۶۱ کـې د اویـا کلونـو پـه منـګ مـړ شـو او مړی یـې د هغـه د وصیت لـه مخـې افغانسـتان تـه راوړل شـو او پـه جـلال آبـاد کـې د خپـل پلار د قبر ترڅنګه خاورو ته وسپارل شو.

اوس ددې وخـت رسـېدلی، چـې پـه پاچـا امـان الله او د هغـه په واکمنۍ باندې بحث وکړم او لیکنه پای ته ورسوم.

***

پایلیک

پـه معاصـر افغانسـتان کـې پاچـا امـان الله یـوازینی واکمـن دی، چـې د عمومـو پـه فشـار سـره لـه وطـن نـه د تـل لپـاره ووت، ټول سـمونونه یـې پـه ټپـه ودرول شـول، اساسـي قـانون یـې لغـو شـو او ټـول دولتـي نظـام یـې نسـکور شـو او د نـاکرارۍ یـوه نوې دوره پیـل شـوه. ټولنـه پـه دغـو ټولـو پېښـو سـره پـه ژور ډول زیانمنـه شـوه او افغانسـتان د تمـدن لـه کـاروان نـه کلونـه کلونـه وروسـته ولوېـد. دا پـه واقـع کـې یـوه ملـي غمېـزه وه. پوښتنـه دا ده چـې ولـې دغسـې وشـول او کومـو کسـانو او ډلـو ددغـې پېښې په واقعي کولو کې لاس لاره؟

دا بـه سـادګي وي چـې وویـل شـي لکـه چـې کلـه کلـه اورېـدل کېږي چـې دا ټـول پـه خپلـه د امـان الله لـه املـه وو. کـه داسـې وای د هغـه پـه وتلـو سـره بـه ارامـي او نورمـال ژونـد یقینـي

شوي او سمونونه به يې په راتلونکي کې له سره نيول شوي نه واى.

په دې کې شك نه شته چې د پاچا ځينې سمونونه بېځايه وو، خو ډېر يې په تېره د پوهنې او صناعتي کولو سمونونه، بنستيز او ضروري وو. دومره وو چې ټول يې په ګړندي توګه او په زور او ځينې يې لا په ننداره ييز ډول پلي کېدل. په اصل کې ټولو سمونونو لړ يا ډېر د ټولنې نفوذناکې ډلې اغېزمنې کولې لکه ملکي ماموران، نظامي افسران، قومي مشران، ملايان، قاضيان، روحاني پيران او محمد زي سرداران. دا ټول په عمومي ډول له دې امله چې د سمونونو په پلي کولو او په دولتي لګښت سره د پوهنې او روغتيايي اسانتياوو د برابرولو، د دفتري ادارو د زياتولو، د سفارتونو په چلولو، د نويو ماموراتو او د باندنيو متخصصانو د استخدام، د نويو ودانيو د جوړولو او نظامي وسلو د پېرودلو له امله حکومتي لګښتونه دومره ډېر شوي وو، چې په دولتي عايدونو سره نه پوره کېدل. د خوست بلوا هم اقتصاد او هم د حکومت مالي توان ته سخته صدمه ورسوله. انګرېزانو هغه پيسې هم درولې وې، چې افغانستان ته يې په اصل کې د هند د ساتنې په مقصد له ۱۸۸۳ څخه وروسته ورکولې.

په دغه حال کې پاچا امان الله دې ته اړ شو، چې د مځکو ماليات څو وارې ډېر کړي، د ډلو او کسانو عنعنوي مادي

امتیازونه کټ کړي او افسران وهڅوي، چې له خپلو څو میاشتو معاش نه حکومت ته د بسپنې ورکولو په نامه تېر شي. دا ټول په داسې حال کې چې د ملکي مامورانو او نظامي افسرانو معاشونو په اصل کې د هغو د کورنیو لګښتونو پوره کولی نه شول. نو نظامي افسرانو د عسکرو له جېرې او معاش او ملکي مامورانو له دولتي پروجو او خلکو نه ناوړې ګټې ترلاسه کولې. په افغانستان کې ددغو ډلو کسانو هر وخت ناوړې ګټې ترلاسه کولې، خو په هغه وخت کې د ټولو لیکنو له مخې له هغو نه نارضایت عام و، نو دا به بېځایه نه وي چې وویل شي چې په دغو دلیلونو او داسې هم په ځینو پارونکو سمونونو سره د پوهنې له منسوبانو او له ویښو ښځو نه پرته د ټولنې نفوذمنې ډلې او هم ملکي او نظامي افسران لږ و ډېر ټول په بالقوه ډول ناراضي وو. البته په دوی کې هغوی په تېره مشروطه غوښتونکي چې په حکومتي چارو نوي ګمارل شوي وو او هغو چې له خپلو رسمي مقامونو نه ناوړې ګټې ترلاسه کولې، له موجودې وضع څخه راضي وو خو په هغې ازادۍ فضا کې چې پاچا امان الله واقعي کړې وه، د شکایت غږونه لوړ او عام وو.

په افغانستان کې چې هر وخت له اوږدې خپه کوونکې دورې نه وروسته ازادي واقعي شوې، شکایتونه عام شوي او حتی بې مسئولیته غږونه پورته شوي دي، خو نارضایت

کـه عـام هـم وي، د دولتـي نظـام د نسـکورېدلو سـبب کېـدلی نـه شـي، دومـره چـې د هغـه چلوونکي پـه تېـره د سـر چلـوونکي يـې پـه ترکيـب کـې سـره همغـاړي، پـهٔ موخـه کـې سـره يومـوټي او پـه هـوډ کـې ټيـنګ او پـه نيـاو بانـدې ولاړ وي. د پاچـا امـان الله د نظـام د سـرچلوونکي دغسـې نـه و او نظـامي قـوه يـې هـم ړړه وه.

داړه مـارو چـې کابـل تـر فشـار لانـدې ونيـوه او پاچـا امـان الله چـې کابـل پرېښـود پـه اصـل کـې لـه دې املـه و، چـې نظـامي پـوځ لـه کابـل نـه اغېزمنـه دفـاع ونکـړه، يـا يـې دفـاع کـولی نـه شوه.

لکــه چــي دمخــه مــې ويلــي، پاچــا امــان الله لــه پــوره خپلواکـۍ ګټلـو نـه وروسـته خپـل پـوځ د پـلار او نيکـه لـه پوځونـو نـه ډېـر وووړ کـړی و، پـه دغـه خـام فکـر چـې افغانسـتان تـه لـه بانـدې نـه خطـر متوجـه نـه دی او اوس د قلـم وخـت دی نـه د تـورې. دا چـې د افغانسـتان پـوځ دده پـه وخـت کـې د لومـړي ځـل لپـاره د ۱۱ جنګـي الوتکـو پـه لرلـو سـره د فضـايي قـوې خاونـد شـوی و، شـايد د هغـه پـه دغـه فکـر بانـدې هـم اغېـزه لـرلې وي. پـه هغـو سـربېره حتـی دغـه کـم شـوی پـوځ هـم د محمـد ولـي پـه لاس هغـه وخـت چـې د حـرب وزيـر و، او وروسـته د شنوارو په ياغي توب سره نور هم ابتر شو.

د محمـد ولـي د رول پـه هکلـه چـې د جمهـوري غوښتونکـو د ډلـې د مشـر پـه توګـه يـې ځانلـه خاصـه اجنـدا لرلـه، منشـي

علي احمد لیکي چې:

"د حرب په وزارت کې د محمد ولي د ښي لاس سړی (د هغه مرستیال) حبیب الله و. محمد ولي په هغه باندې پوره ډاډه و. ورو ورو (د حرب د پخواني وزیر محمد نادر ټول اعتباري کسان په هغو سره عوض شول، چې دوی غوره کړي وو. د پوځ لږېدل د بودجې له لارې وشو او زېرمه شوې پیسې پوځ ته د څېزونو په اخیستلو ولګېدلې. پیرودنې د فاسدو مامورانو له لارې وشوې، چې په نتیجه کې محمد ولي او حبیب الله دواړو خپل جېبونه ډك كړل."

"ددې لپاره چې حکومت کمزوری کړل شي چې که څه وخت انقلاب پېښېږي، اساسي وه چې پوځ ناراضي شوی او ناتوان شوی وي، نو محمد ولي په دغه فکر عمل وکړ. ولایتي چوڼۍ ګانې په خپله د ولایت له کسانو نه په پچې سره جوړې شوې. دوی ته غله ګي کله کله پوره ورکول کېده. افسرانو هغه خپلوله او عسکرو ته یې هغومره ورکوله، چې ژوندي وي، نو په دې ډول یو عسکر چې وږی و، په دغسې حال کې نه و

چې خپلې کورنۍ ته نفقه پیدا کړي او په نتیجه کې د هغه کورنۍ اړ کېدله چې ګدایي وکړي."(۱۱۷)

دغه لړ شوی او ابتر شوی پوځ د شنوارو په یاغي کېدو سره نوره هم صدمه ولیدله. سره له دې هم د غبار په وینا د کابل له دفاع نه لږ څه دمخه "...تقریباً دوازده هزار عسکر غیر منظم و منظم در سرتاسر خط کوتل خیرخانه وغیره حصص تمرکز یافت و اشغال قطعی کاپیسا و پروان محتمل گردید."(۱۱۸) خو له هغو نه کار وانه خیستل شو، یا په اغېزمنه توګه کار وانه خیستل شو. داسې هم د غبار په وینا د پغمان او لوګر له رضاکارو نه کار وانه خیستل شو. د کابل او چاردهي په خلکو باندې د وسلو وېشل هم ګټه ونه کړه او هغه قومي ملېشاوې چې د شنوارو د ځپلو لپاره لا هم په کابل کې وې یا خورې شوې یا یې خپل ټوپکونه په حکومتي عسکرو تش کړل. د کابل په دفاع کې د فیض محمد په وینا "...یوازې د امیر سورو ساتونکو [پاچایې رسالې] او یو څه نورو عسکرو د زړه جنګ وکړ، نور پوځ د بغاوت په حال کې و."(۱۱۹) غبار لاوایي، چې "...اختلال دستگاه اداره... بجایې رسید که دزدی فقط با سه صد نفر تفنگدار... در پای تخت افغانستان حمله برد و وزارت حربیه فقط ۸۰ نفر برای دفاع حاضر کرده توانست بس."(۱۲۰) خو غبار په عین حال کې په ارګ کې د دوو زرو

عسکرو لـه شـتـه والـي نـه هـم غږېږي.(١٢١) فـيـض محمـد د داړه مـارو دغــه لاس بــری عمــومي نارضــايت او د حکــومتي مـامورانو او حضـرتانو پـه رول کـې وينـي، پـه داسـې حـال کـې چې غبـار يـې پـه "... فقدان مرکـز عـالی سوق و اداره باسبوتاژ دستهای مخفی در داخل دستگاه دولت."(١٢٢) کېويني.

پـه عمـومي نارضـايت بانـدې مـې کـافي بحـث کـړی. اوس بـه د لـوړې اغېـزمنې قوماندانـۍ پـه نشـتوالي او سبوتاژ او پـه حکــومتي لــوړو کســانو او ملايــانو او حضــرتانو بانــدې وغږېږم، چـې د نظـام پـه نسـکورولو کـې يـې پـه ډېـر حسـاس وخت کې ټاکونکی رول ولوباوه.

پـه حکـومتي لـوړو کسـانو کـې پـه خپلـه پاچـا د ټولـو پـه سـر کـې و، چــې د يـوه "انقلابـي" مصـلح پـه توګـه يـې غوښتـل د ټولنې ځينـې اړيکـې پـه خپـل فکـر سـم او دولتـي نظـام عصـري کـړي او ولــس د عصــري مــدنيت او د پــرمختګ پــه کــرښې باندې روان کړي.

پاچـا امــان الله د نــورو مصــلحانو پــه شــان د خــپلې ټــولنې موجـود حـال تـه پـه انتقـادي سـترګه کتـل. پروګـرام يـې دا شـو چـې ټولنـه او نظـام د نظامنـامو پـه ايسـتلو او د هغـو پـه پلـي کولـو سـره اصـلاح کـړي. د ډاکټـر محمـد هاشـم کمـالي پـه نظـر "د نظامنــامو ســمونونه چــې د پاچــا امــان الله پــه دورې کــې رايســـتل شـــول، تـــر يـــوه حـــده پـــورې د نونســـمې پېـــړۍ د اروپـــايي کلونـــو د تـــرکيې تنظيمـــاتو لـــه ســـمونونو نـــه متـــاثر او

په ځینو برخو کې ورسره ورته وو. امان الله د ترکیې له مشر، اتاترك سره تماس ټینګ کړ او ترکي مشاوران یې استخدام کړل، چې هغو د نظامنامو په ایستلو کې لوی رول ولوباوه."(١٢٣) خو په داسې حال کې چې ترکیې تنظیمات په عمده ډول د اداري او نظامي چارو په اړه وو، د پاچا امان الله نظامنامې د اجتماعي، اقتصادي او اداري چارو په اړه وې. لومړنۍ په اوله درجه د نظام د پیاوړي کېدو او وروستی د نظام او ټولنې د اصلاح کولو په هکله وو. د دواړو ترمنځ بل غټ توپیر دا و چې تنظیمات له ١٨٣٩ نه تر ١٨٧٦ پورې په وار وار ایستل کېدل او نظامنامې ټولې په دوه ځل وایستلې شوې، په داسې حال کې چې د ټولنې او اداري اصلاح په ماهیت کې یوه روانه پروسه ده یا باید وي.

د پاچا د اوښي، محمد حسن له خولې نه ویل شوي، چې اتاترك امان الله ته وویل چې که قوي نظامي قوه ونه لري، سمونونه به سرته ونه رسېږي. امان الله د هغه په سپارښتنې عمل ونه کړ، خو د خپلو پروګرامونو د پرمخ بیولو لپاره یې ډېر ترکي متخصصان استخدام کړل. ترکیه د هغه خوښېدله او په ترکي ژبې هم ښه پوهېده. حقیقت دا دی چې امان الله چې په اصل کې یو ملکي فرد و د اتاترك پر خلاف چې مسلکي جنرال و، نظامي پوځ ته په اهمیت قایل نه و، سره له دې چې د زېړو افغانانو او د یوه پوره محاط شوي هېواد سروالي ورپه غاړه وه، نو امان الله خپل اصلاحي پروګرامونه

د ټولنې مدني کولو او د سياسي نظام عصري کولو ته متوجه کړل. له مدني کولو نه مې مقصد دا دی، چې د امان الله په نظر د افغان ټولنې ټول فردونه په حقونو کې سره برابر، له قانوني ازادۍ نه بهره من او له تبعيض او امتياز نه پاك وي. دی افغانانو ته تر دې حده په برابرۍ ټينګ و چې په کندهار کې يې خلکو ته وويل چې "خودم ګاهی خوش ندارم که محض برای ابادی يك شهر غلجايی و درانی را بهم بياندازم و بلحاظ قوميت و شخصيت ملت عزيزم را مانند سابق تکه تکه و پارچه پارچه کرده رقابت شديدی بين شان توليد کنم."(١٢٤)

د غلامۍ له کړۍ نه د هزاره ګانو ازادېدل د امان الله د خوښې غټه موضوع وه. د هغه لور، هنديه په خپلې خاصې فارسي کې له ښاغلي طارق بزګر سره په مرکه کې وايي، چې "برای بابه جانم از چيزی که زياد تر سبب خوشحالی او شده... ازاد کردن غلامان بود. همان شب همان روزيکه دستور داده شد که غلامان ازاد هستند تمام ان شب اتشبازی شد... و اين همه برای بابه جانم يك يادګار عميق ماند. خودش خوش بود از اين کارش."(١٢٥) پاچا امان الله د اغېزمنو ډلو او کسانو امتيازونه په دغه فکر له منځه يووړل، چې "خودم هيچ نوع امتياز و افتراقی در بين افغان های مملکت خود مناسب نمی بينم."(١٢٦) دده په نظر د افغانستان هر تبعه افغان ياني يو حقوقي او سياسي واحد

و" "هر كسيكه در افغانستان سكونت دارد و از هر مذهب و فرقه كه باشد و هر كار و صنعت و خدمتيكه ميكند تماماً افغانان گفته ميشوند."([127]) داسې هم نه وه، چې دده د برابرۍ مفكوره تش د كاغذ د مخ توري وي. لكه چې دمخه مې راوړي د غبار په وينا "روح اين مواد قانونى آن بود كه در عمل مورد تطبيق قرارداشت و از لوث ريا و مردم فريبى و كذب و نفاق مبرا بود."

د پاچا امان الله په څه لږ لس كلنې دورې كې هېڅ افغان د سياسي نظر د ښكندولو له امله بندي شوى نه دى. دا چې په هغه وخت كې سياسي ډلې له افراطي مفكورو سره فعالې وې، د همدغې ازادۍ له بركته و. پاچا امان الله د يوه پاك زړي واكمن په توګه د جاسوسۍ له څانګې نه كار وانه خيست. ښځو ته د ځينو اساسي حقونو په منلو سره پاچا امان الله د ټولنې د مدني كولو په لور يو بل مهم ګام پورته كړ. د ټولنې د مدني كولو په لور يو بل اساسي ګام د پوهنې عام كول وو، چې د پاچا ددغه نظر له مخې واخيستل شو، چې "بايد كوشش ما و شما در عالم بودن و دانسته شدن تمام افراد افغانستان باشد اگرچه مسلمان باشد يا هندو و يا ديگر كسى باشد."([128]) ده له پوهې او پوهنې او فن سره دغومره علاقمنې لرله، چې په كال ۱۹۱۴ كې يې د محمود طرزي له ثريا نومي لور سره د خپل واده لګښت د يوه ښوونځي د جوړولو لپاره خاص كړ. د هغه

وخت يوه ځوان پاچا زوى ددغه عمل اهميت له دېنه جوتېږي، چې حتى د نن ورځې عصري افغانان هم په ودونو کې رواج ته په اطاعت سره ننداره ييز لګښتونه کوي. پاچا امان الله ته پوهنه د مدني مذهب په شان وه لکه امير شېر علي ته چې پوځ د مدني مذهب په شان و.

د ټولنې د مدني کولو لپاره ددغسې دموکرات يا لږ تر لږه تمثيلي نظام شته والى ضروري وي، چې له وړ او اصولي کسانو نه جوړوي او دوى په اتفاق او مسئوليت سره حکومت وچلوي. امان الله دغسې حکومت نه لاره. د هغه د حکومت د سر ځينې کسان په خپلو کې سخت بې اتفاق او نور يې جمهوري غوښتونکي وو. دوى ټولو په څرګند ډول پاچا ته غوړه مالي کوله، خو ځينو يې په کلکه په پټه ورانى کاوه. دغه ټکى به زر نور هم وسپړم. د پاچا امان الله بل اساسي نوښت د لويو جرګو له لارې د قانونونو ايستل او د سمونونو پاس کول وو. له لويو جرګو نه کار اخيستل ښييي چې پاچا هغومره چې په ولس ډډه کوله، په عنعنوي اغېزې لرونکو ډلو يې نه کوله، خو د لويو جرګو استازو د ناکرارۍ په وخت کې ونه شو کولى يا يې نه غوښتل خلك د هغه په ليکه کې ودروي. د پاچا غټه ماتى دا وه، چې هغو ته يې چې د زړه خدمت کاوه، په سخته کې ورسره ونه درېدل يا له هزاره ګانو نه پرته، ټول ورسره په ټينګه ونه درېدل. په نړۍ کې به بل دغسې ولس نه وي، چې پاچا يې ورته هم په

قانون او هم په عمل کې فردي ازادي ومني، خو د هغه استازي هغه رد کړي. که د غبار دغه وينا دقيقه وي د خوست د ياغي ګرۍ په وخت کې د لويې جرګې د وکيلانو له خوا "کلمه ازادي فردی منحصر بامور شخصی ګردید نه در امور سياسی و عقيده وی."

پاچا امان الله په شخصي لحاظ له افغان واکمنو نه ځرګند توپير لاره. په افغان واکمنو کې يوازې ده په افغانستان کې يوه نکاحي ښځه لرله چې هغه هم دده په شان سمون پاله او لومړۍ افغانه وه، چې د چادري له قيد نه يې ځان ازاد کړ او ښځو او پوهنې ته يې خدمتونه وکړل. امان الله او دا د سراج الاخبار په اداره کې سره اشنا او بيا سره ملګري او مېړه او ښځه او پاچا او ملکه شول. د پاچايۍ او ملکې په دوره کې دوی دواړه د ځوانۍ په جوش کې وو او دواړو فعال ژوند لاره.

امان الله د پاچاهۍ په وروستيو مياشتو کې د عاليې په نامه د خپل تره، سردار نصرالله لور ځان ته په نکاح کړه، ددې لپاره چې مخالفانو ته وښيي چې دی نور نو د نارينه لپاره يوازې د يوې ښځې په نکاح کولو باندې ولاړ نه دی. دغه واده سياسي و او دوام يې ونه کړ، خو امان الله په ايټاليې کې له يوې ايټالوۍ نجلۍ سره واده وکړ. په دې ډول هغه په ايټاليې کې دوه نکاحي ښځې لرلې.

امان الله د پاچايۍ په وخت کې هم د يوه عادي افغان

- غونډې ژوند کاوه. د بازار په کڼه کوڅه کې به په بدلو جامو کې ګرځېده، د ډوډۍ اخيستلو لپاره به يې په تېل ماتېل کې ځان ډوډۍ پخونکي ته رساوه، ددې لپاره چې د خلکو په حال ځان خبر کړي. داسې يې هم د قومي لويانو په مېنځ کې په حکومت او پاچا نيوکې کولې او له هغوسره به په ګډه د عرض کولو لپاره ارګ ته روانېده او چې په لار کې به پېژندل کېده، مشران به خجالت کېدل او بيا به پاچا هغوی مېلمانه کول. خو ددې پرعکس هغه د امنيت ګډوډونکو په برابر کې هغسې بې رحم و لکه نيکه چې يې و. د هغو د له مېنځ نه وړلو لپاره به يې سم له لاسه د اعدام حکم ورکاوه، بې له دې چې د اعدام پايلې په نظر کې ونيسي، لکه چې د کندهار داړه مارو او د سقاو زوی په اړه يې دغسې حکمونه ورکړل.

پاچا امان الله موټر او موټر سايکل په مهارت سره چلول، د ټوپک او توپنګچې په استعمال ښه پوهېده. ماهر اس سپور و، د تينس لوبه يې کوله، پيانو يې وهله او يوې يې کوله. د هغه د يوه ستايوال په وينا "در سرای شاهي هميشه نمی نشيند. در فضاهای وسيع کار و ګردش ميکند. بموتر هوا خوری تنها ميرود."(۱۲۹)

امان الله د ژوند تر پايه پورې کارګر و. په ايټاليې کې يې نجاري او برقي ګري هم کوله. د هندې په وينا "اګر موتر خراب ميشد ،لباس مستری را ميپوشيد، زير موتر

میرفت و آن را درست میکرد." ددغسې په کار مین شخص لپاره له پاچایۍ قدرت نه لوېدل او بیا جلا وطن کېدل اسان نه وي. هندیه وایي چې پلار یې تر ۳۹ کلنۍ پورې دغومره ډېر کارونه کړي و، چې "دفعتاً بیکار شد، بیکاری و دوری از وطن برایش بسیار سخت بود." غازي امان الله هم د غازي محمد ایوب په شان شو چې هغه هم د ځوانۍ په جوش کې په هندوستان کې جلاوطنی شو، خو هلته هم د هغه شاوخوا ډېر افغانان وو، په داسې حال کې چې امان الله د افغانانو له ملګرتوب نه په ایټالیې کې بې برخې و.

د پاچا امان الله بله ځانګړتیا مناقشه او مناظره کول وو، له امامانو او دیني عالمانو سره هم. هغوی ته به یې ویل چې خطبه باید د خلکو په ژبه وي، چې هغوی پرې پوه شي. په خپله به یې شمله ییز لنګوټی په سر او توره په ملا خطبه ویله او په دغسې جوش او احساس سره به یې وعظ کاوه، چې اورېدونکي به ې په ژړا کول. په وګړو باندې یې تر دغې درجې پورې اعتماد کاوه، چې حتی څه وخت چې کابل د سقاو زوی تر خطر لاندې هم و، باغ عمومي ته لاړ او هلته یې خلکو ته خبرې واورولې، خو دده زړورتیا کله کله د ماجرا غوښتنې بڼه نیوله، لکه په منځنۍ اسیا کې د ده د ډېر پرمختللو هڅې. ده په دغسې سیمې او خلکو کې په خپلې سروالۍ سره اسلامي کانفدرېشن غوښته چې د بري چانس یې نه و او د ختیځو پښتنو په مېنځ کې یې هغسې

کوښښونه ونه کړل، په داسې حال کې چې دغه سيمې په اصل کې د افغانستان زړه و او خلکو يې د خپلواکۍ په جنګونو کې دغه واقعيت په کړو سره ثابت کړی و. نښې ښيي چې محمود طرزي او هغو ترکي پاشايانو دی منځنۍ اسيا ته هڅولی او د هغه پرعکس د سردار نصرالله مړينې دی له دغو پښتنو نه ليرې کړی وي. هرڅه چې وو، پاچا امان الله په دوارو کې ناکام پاتې شو.

د پاچا امان الله ډېره غټه ځانګړتيا، چې نابريالی يې کړ دا و، چې دی ډېر ايډياپال (Idealist) او لږ واقع پال (Realist) و او له ژوند پېښو نه يې زده کړه نه کوله، په داسې حال کې چې د يوه واکمن لپاره هغه هم د افغان تينګې سنتي ټولنې واکمن لپاره حتمي ده، چې د خپلې ټولنې په ژوند پېښو او د خلکو په ارزښتونو او غوښتنو هغسې چې په واقع کې وي، پوه وي او د هغو په نظر کې نيولو سره سمونيزې کړنلارې وباسي او د همفکرو ملګرو او ډاډمنې نظامي قوې په لرلو سره يې په پلي کولو لاس پورې کړي. سره له دې هم ده غوښتل د ټولنې او حتی خلکو هغه نيمګړتياوې سمې کړي، چې د هغه په فکر پرمختګ او ښه ژوند ته خنډ کېدل. په دغې لار کې يې ربړونه ګالل او مخالفتونه زغمل. دی په رښتيا يو نوښتګر او غير عادي افغان واکمن و، خو دغه پاچا امان الله د اروپا په شپږ مياشتې سفر سره هغومره تحول وکړ، چې نور يې ممکن په

کلونو کې ونه کړي. امان الله له سفر نه وروسته نور نو هغه پخوانی دموکرات او ولسي واکمن نه و. له ده نه یو بل امان الله جوړ شوی و، هغسې امان الله چې زورواکۍ ته اوښتی او ددغه فکر له مخې یې حکومت کول پیل کړل، چې یا تخت یا تابوت. د غبار په وینا "وقتیکه شاه برګشت آنمرد ګذشته نبود او بسیار خودرای و خود خواه و مغرور شده بود و با اقدامات عجولانه یې که نمود بزودی افغانستان را مستعد یك انفلاق منفی نمود."(۱۳۰) منشي علي احمد هم دغه فکر په لږ څه نرمو عبارتونو کې څرګندوي.

د پاچا امان الله له کړو نه داسې ښکاري، چې دی د اروپا په سفر کې تر دې حده د اروپایي مدنیت تر اغېزې لاندې تللی و، چې نور یې نو د کرښتېه افغانانو واکمني نه خوښېدله. د غبار تبصره پرځای ښکاري، چې مطلب یې دا دی چې امان الله وضع په خپله کړکېچنه کوله. په رښتیا هم د هغه، هغه فکر چې د کابل خلك دې سمدلاسه په جامو او چلند کې د اروپائیانو په شان شي، له هغه نه غیر بله معنی نه لري. دا بل څه نه و، خو د افغان کلتوري ارزښتونو په برابر کې د جنګ اعلان او هغه هم په دغسې حال کې چې څلور کاله دمخه تر هغه تر هغو ډېر نرم سمونونه په مطلق ډول ناکام شوي وو. په ټولیز ډول د پاچا د دوهمې دورې سمونونه د لومړۍ دورې سمونونو په تناسب ډېر پارونکي وو. داسې هم په لویه جرګه کې له ملایانو سره د پاچا چلند

زیرې او د یوه پاچا لپاره د ملت د استازو په برابر کې نامناسب و. بیا هم د پاچا ددغو تېروتنو او پارووونکي چلند سره سره فکر نه کېده، چې د داړه مارو یوه ډله به د افغانستان پاچایي نسکوره کړي.

د پاچایي په نسکورولو کې د جمهوري غوښتونکو، په سر کې د محمد ولي، د شور بازار حضرت او نورو سملاسي رول ټاکونکی ثابت شو. لکه چې دمخه مې ویلي د جمهوري غوښتونکو دوو مخکښانو یانې غلام صدیق او محمد ولي د پروګرام له مخې په پټه د شنوارو او د کوهدامن داړه مارانو په لمسولو سره بې امنیتي واقعي کړې او د کابل د نسکورېدلو لپاره ډګر هوار کړی و. دا دواړه هغه کسان وو، چې پاچا امان الله ورته لوړ لوړ مقامونه او غټ غټ انعامونه ورکړي وو، دغسې مقامونه چې ممکن د خپلې خوښې په نظام کې یې خپلولی نه شول، د دوی د نورو ملګرو نومونه مې دمخه راوړي. شجاع الدوله او د دربار وزیر محمد یعقوب هم د دوی په ډلې کې وو. والي علي احمد بارکزی هم جمهوري غوښتله، خو هغه د دوی په ډلې کې نه و. دوی ټولو د حکومتي لوړو کسانو په توګه په رسمي ډول حکومتي چارې پرمخ بېولې، خو په پټه یې د جمهوري نظام راوستلو په غرض ورانول کول. په دې ډول دوی سربېره پردې چې د دوه مخو په شان چلند او ژوند کاوه، په دې نپوهېدل چې که جمهوري نظام بریالی

کېږي، هغه به په کوم ډول کودتا سره وي او ټینګېدلی به نه شي. له دوی نه یو هم ددغسې ولسي اعتبار او قوت خاوند نه و، چې ولس به یې د مشر په توګه وپېژني او امنیت به ټینګ کړای شي، نو د حېرانۍ خبره نه ده چې د اړودوړ په وخت کې دوی هم، د نورو مشروطه غوښتونکو په شان، د اوبو پر سر د هغو وچو وښو په شان شول، چې هرې خوا ته وړل کېږي. د دوی د سر کسانو په هماغه اول سر کې حبیب الله ته بیعت وړاندې کړ. په دې ډول دوی د شوربازار حضرت، سردار محمد عثمان محمدزي او یو څو نورو ملایانو د افغانستان د پاچایي لپاره یو نالوستی داړه مار تر پاچا امان الله نه غوره وباله.

په لوړو مامورانو کې پاچا امان الله بې رښتینو ملګرو نه و. د هغو د سرکسان، نایب الحکومه ګان، د دولتي شورا سروال سردار شېر احمد، عبدالاحد وردګ، د حرب وزیر عبدالعزیز او محمود یاور وو، چې تر پایه پورې له هغه سره ټینګ ودرېدل، خو دوی سره یو موټی نه وو او په پېښو یې اغېزمن اثر ونه کړای شو. په ټولیز ډول حکومتي مامورانو د لوړو مامورانو په ګډون په بدې اخېستلو او غرور ښوولو کې نوم ایستلی و. د منشي علي احمد په ژبه "د امان الله مامورانو د په خپل سري او نازړه سواندي چلند د هغه رجیم بې اعتبار کړی و."(۱۳۱)

په افغانانو کې تراوسه هم اورېدل کېږي، چې د پاچا

امان الله نظام د انګرېزانو په توطیو سره نسکور شوی. منشي علي احمد په دې اړه وايي، چې "په خپله په افغانستان کې هغه علتونه چې د انقلاب سبب شول، د افغان مامورانو او درباریانو له خوا د برتانيې حکومت توطیو ته منسوب شوي دي. که څه هم دغه واقعیت پوره ځرګند و، چې د برتانيې حکومت په دغه انقلاب کې لاس نه درلود، افغانانو ته دغسې ویل کېدل، چې دغه پاڅون د برتانيې د حکومت د معاش خورو ملایانو له لارې شوي دي، ددې لپاره چې د افغان ملت پرمختګ شنډ شي او ټول هغه تجویزونه کفري وګڼل شي، چې ددغه ملت د پرمختګ لپاره ګټور وو."(۱۳۲) غبار وايي چې:

"اینکه ناکامی مرحله دوم ریفورم حکومت امانیه را بعضاً تنها نتیجه مخالفت اقلیت فیودال و روحانی و یا توطیه و مداخلت یك دولت خارجی میدانند تماماً منطبق با حقیقت نیست."(۱۳۳)

ډاکټر ادمك چې خپل کتاب يې د برتانيې او د هند د حکومت د رسمي پاڼو او راپورونو له مخې لیکلی داسې کومه لیکنه نه ده لیدلې، چې انګرېزانو به د پاچا امان الله په نسکورولو کې لاس لرلی وي. دی هم وايي چې "د امان الله بنسټیزو سمونونو بنسټیز عکس عمل تولید کړ." (۱۳۴) تراوسه پورې دغسې لیکنه لیدلې شوې نه ده، چې د هغې

له مخې به د پاچا په نسکورېدلو کې د هند حکومت لاس لرلی وي.

د برتانوي هند حکومت او د برتانیې د حکومت سیاست دا نه و، چې د امان الله نظام دې نسکور شي، هغه هم د داړه مارانو له خوا چې په واك كېدو سره به يې افغانستان په حتمي ډول او هندوستان په احتمالي ډول ناارام وي. کرنيل ټي. ای. لارنس، چې د عربستان لارنس په نامه ياد شوی او د لوی جنګ په بهير کې يې عربان د عثمانيې امپراتوري پر ضد په بري سره لمسولي وو، هم له هندوستان نه وايستل شو. دی د ۱۹۲۸ په مې کې یانې هغه وخت، چې امان الله په سفر بوخت و، د ميران شاه په نامه په کراچۍ او ميران شاه کې په هوايي قوې کې خدمت کاوه، خو د هند حکومت هغه په کابل کې د برتانيې سفير همفريز په ټينګه غوښتنه انګلستان ته ولېږه.(۱۳۵) لکه چې دمخه مې ويلي د برتانيې حکومت له امان الله سره منلې وه، چې د هغه حکومت ته به ډول ډول عصري توپونه او ټوپك ورېيا ورکوي. خو پاچا امان الله پخوا له دې چې دغه وسلې کابل ته ورسېږي، په سمونونو بيا پيل وکړ. البته په دې کې شك نه شته. چې د افغانستان او د هند حکومت اړيکې د ختيځو پښتنو په سر کړکېچن و او احتمال لري، چې د هند د حکومت سرحدي مامورانو به د خپلو معاش خورو ملايانو له لارې د پاچا امان الله او ملکې ثريا پر ضد

لمسونې کړې وي. که دغه لمسونې په رښتیا شوې وي، هغه به لمسونې وي، نه نظامي عمل. په هر حال په دې کې شك نه شته، چې مذهبي او روحاني ډلو په تېره حضرتانو د پاچا امان الله او د هغه د سمونونو پر ضد د اسلامي شرع په نامه بیخي ډېر تبلیغونه وکړل او وګړي یې د هغو پر ضد د کړو لپاره ولمسول.

د پاچا امان الله په وخت کې د افغانستان ملایان یو ځل بیا نفوذمن شوي وو، لکه د امیر عبدالرحمن له دورې نه دمخه چې وو. افغان ملایان پر افغانستان باندې د انګرېزانو له لومړي یرغل نه وروسته ډېر نفوذمن شول، نه یوازې په دې چې د خپلو نالوستو مسلمانو وطنوالو مذهبي مخکښان وو، بلکې له دې امله هم چې له هغو سره په ګډه د (کاپرو) یرغلګرو په مقابل کې جنګېدل. له دغو "کاپرو" سره غزاګانو افغانان په عمومي ډول او پښتانه په خاص ډول ټینګ مذهبي کړل، په داسې حال کې چې تر هغو دمخه افغانان د ګرځندویانو د لیکنو له مخې په ټولې اسیا کې تر نورو خلکو ډېر د زغم وړ خلك وو. د افغان ملایانو نفوذ د انغان_انګلیس د دوهم جنګ په تېره د میوند په جګړې کې نور هم ډېر شو. حکومت هم هغسې چې ملکانو، خانانو او سردارانو ته مواجب ورکول نفوذمنو ملایانو او سیدانو ته هم د وظیفې په نامه مواجب ورکول، په اصل کې په دې هیله چې دوی به د دوی د رقیبانو او یاغیانو او باندنیو

يرغلګرو پر ضد شرعي فتواګانې ورکوي، نو هم له دې امله او هم دا چې ملا کېدل د ديني زده کړې په تصديق لرلو سره مقيد نه وو، چې بايد وای هر مسلمان ملا کېدلی شو، دومره چې يو څو ديني کتابونه يې په عربي کې لوستلی او په جامو او شکل کې ملا معلومېدلی شو. نالوستو وګړو ته دوی تول ملايان او د درناوي وړ وو، نو ځکه په افغانستان کې د دوی شمېر له حساب نه وتلی و، خو امير عبدالرحمن د ملايانو قوت مات کړ، په اصل کې له دې امله چې ډېرو دده په مقابل کې په ۱۸۸۱ کې د غازي محمد ايوب او په ۱۸۸۶ کې د غلزيو په پاځون کې د ملا عبدالکريم خوا نيولې وه. وروستی د ملا مشك عالم اندړ زوی و. امير يوازې هغو ملايانو ته د مواجبو ورکول ومنل، چې د ملا خوسه په مشرۍ د يوه کميسيون له خوا په ديني چارو کې په ازموينې کې بريالی کېدل. څنګه چې د اسلام په اړه د زياترو ملايانو پوهه سطحي وه، ډېر يې په ازموينې کې پاتې شول. امير دا هم ويل، چې "زما... هغه کسان نه خوښېږي، چې د دين په نامه په پاچايي سياست کې ګوتې وهي."

ملايان د پاچا امان الله تر وخته پورې بېرته په قوت شول، زياتره له دې امله چې د انګرېزانو په مقابل کې دوی د خپلواکۍ په غزاګانو کې برخه اخيستې وه. تر دغه وخته پورې د هندوستان د ديوبند مدرسې نه فارغ ملايان

هم افغانستان ته ننوتل. دغه مدرسه د نونسمې پېړۍ په وروستۍ نیمایي کې په کار لوېدلې وه. لکه چې دمخه مې ویلي و، پاچا امان الله لویې جرګې ته دغسې شواهد وړاندې کړي وو، چې د هغو له مخې په افغانستان کې دیوبندي ملایان د یوه باندني ځواك په لمسه (برتانوي هند) پارونې کولې. غبار هم په خپل کتاب کې د حبیب الله له قول نه وایي، چې هغه له پاړه چنار نه کوهدامن ته د تګ په لار کې په څو ځایونو کې د ملایانو له خوا د عمل لپاره هڅول شوی و. ملایان البته د پاچا په سمونونو سره پارېدلي وو. دوی له دېنه هم وېرېدل، چې پاچا امان الله به د ترکیې د نوي مشر اتاترك په شان وي، چې ملایان یې خپلې او دولت یې سیکولر یا دنیایي کړی و. خو څنګه چې ملایان خواره واره وو او منظم قوت یې هم نه لاره او زیاترو یې د وګړو په سخاوت ژوند کاوه، د دولت په مقابل کې یې عمل نه شو کولی، نو دوی ډنډورې ګډولې، پاورنې کولې او په پاچا یې تور لګاوه، چې "کافر" شوی دی. سره له دې هم د دوی له خوا نظام ته خطر متوجه نه و. خطر هغه وخت ورته متوجه شو، چې محمد ولي او حضرتانو د عمل سرې یا ډله د نظام او پاچا پر ضد په حساس وخت کې ولمسوله.

د حضرتانو یا مجددیانو په نامه کسان د هندوستان له سرهند نه افغانستان ته راغلي. ددغې کورنۍ یو نومیالی، شیخ احمد مجدد الف ثاني، په دین او تصوف کې د ژور

فکـر خاونـد و. د هغــه لــه املــه مســلمانانو ددغــې کورنــۍ درنـاوی کـاوه. دوی لـه دې ډډې نـه هـم نفوذنـاك شـول، چـې د نقشـبندي طريقـه يـې چلولـه. کـه څـه هـم سـني اسـلام او تصـرف سـره جـوړ نـه دي بیـا هـم د دوی درنـاوی کېـده، لـه دې املـه چـې دوی شـرع پـه فعـال ډول پالللـه او د خـپلې طـريقې پـه حکـم يـې کـوښښ کـاوه، چـې د ټـولنې سـروال پـه مسـلماني او د اسـلام پـه تطبيـق کـې ټيـنګ وي. د نقشـبندي طريقـه پـه دې ډول سياسـي ده، پــه داســې حــال کــې چــې د صــوفي ګـرۍ نــورې طـريقې سياسي نه دي.

د پاچـا امـان الله پـه وخـت کـې حضـرتان د زاړه ښـار پـه شــوربازار کــې اوســيدل. لــه دې املــه دوی د شــوربازار پــه حضرتانو باندې هم يادېدل.

د حضـرتانو نوميـالي ورونـه درې تنـه وو پـه نومونـو د فضـل محمـد، فضـل عمـر او محمـد صـادق. لومړنيـو دوو يـې د خپلـواکي پـه جګـړه کـې د جنـرال محمـد نـادر او د هغـه د ورونـو پـه کامـپ کـې د جهـاد لپـاره تبليـغ کـاوه. فضـل عمـر مجـددي پـه زرملـه کـې پـه يـوې غونـډې کـې خلکـو تـه وويـل، چـې "پادشـاه افغانسـتان... عـزم مصـمم فرمـوده... ازادی نامـه افغانســتان را بهــر فــداکاری کــه باشــد بهمکــاری ملــت مسـلمان و غيـور افغانسـتان از انګلـيس اسـتعمار جـو بدسـت دارد. اګـر شـهيد شـديم جنـت الفـردوس جـای مااسـت و اګـر زنـده و مجاهـد مانـديم باعـث سـعادت داريـن مـا اسـت...

استقلال خود را بفدا کردن نفس، مال و اولاد و احفاد بدست می اوریم."(۱۳۶)

پاچا امان الله بیا د دوی د خدمتونو په درناوي دوی په ترتیب سره د شمس المشایخ او نورالمشایخ په لقبونو وویاړل، خو شمس المشایخ فضل محمد په ۱۹۲۴ کې ناڅاپه مړ شو او پاچا د هغه په مړینې سره یو ټینګ ملاتړ له لاسه ورکړ او ورور یې نورالمشایخ فضل عمر مجددي د پاچا او د هغه د سمونونو مخالف شو ان تر دې چې د خوست په اله ګوله کې یې د یاغیانو خوا ونیوله او بیا له افغانستان څخه ووت او په اسماعیل خان دېره کې دېره شو. له هغه وروسته ټولو حضرتانو نه یوازې د پاچا او د هغه د سمونونو مخالفت کاوه، بلکې له نورو مخالفانو سره یې د پاچا او د هغه د سمونونو پرضد دسیسې هم کولې.

پاچا امان الله لااروپا ته په سفر روان شوی نه و، چې په کابل کې محمد صادق مجددي له ځینو محمدزي سردارانو او ملایانو سره په توطیو لاس پورې کړ. د غبار په قول په کابل کې د حضرتانو امان الله ضد کړی ښه فعاله وه. دا هغه وخت و، چې بیا هم د هغه په وینا "در تمام ولایات افغانستان حلقه های مخفی و مخالف به فعالیت ضد دولت درامدند."(۱۳۷)

د ادمك په وینا:

"د ۱۹۲۷ په پای کې چې امان الله په

سفر بوخت و، فضل رحیم او ګل اغا [محمد صادق] له قومي کسانو او ملایانو سره په پټه خبرې کولې، چې پرمختګ غوښتونکي به څنګه له قدرت نه وغورزول شي. د سمت جنوبي او کندهار عالمانو د هندوستان په اسماعیل خان دېره کې غونډه وکړه او په هغې کې په دې وغږېدل، چې د عصري کوونکو پر ضد به څنګه عمل وشي. مقصد دا نه و، چې پاچا له واکمنۍ نه ګوښه کړل شي، بلکې د ځوانو افغانانو پرضد کودتا وشي او پاچا امان الله په ستنېدو سره له یوه شوي عمل سره مخامخ شي. ساتنپالو پرېکړه وکړه چې په وروستي ګام کې دې پاچا ګوښه او جمهوري نظام په پښو ودرول شي."(۱۳۸)

خو د عمل ګام په کابل کې د محمد صادق مجددي په تحریك واخیستل شو. ښاغلی فضل غني مجددي په خپل اثر کې ددغه ټکي په هکله وایي، چې "علمای افغانستان برای توحید صف در منزل حضرت صاحب در شور بازار اجتماعات نمودند."(۱۳۹) منشي علي احمد دده د "علمای افغانستان" د ناڅرګندې افادې په تشخیص کې وایي، چې پاچا امان الله له ستر قاضي عبدالرحمن پغماني نه په پټه

وغوښتل، چې د ښځو مخ لوڅي او سمونونه له اسلامي شرع سره موافق وښييي. هغه ښښنه وغوښتله. هغه ته بيا اخطار ورکړل شو چې که سمونونه يې تصديق نه کړل، وبه وژل شي. نور نو د منشي علي احمد په ژبه:"هغه د شور بازار حضرت له دغې موضوع نه خبر کړ او هغه داسې وګڼله، چې که عبدالرحمن دامان الله د کرکې قرباني شو دده پای به هم دهغه په شان وي او بيا دوی پرېکړه وکړه، چې جنوبي ته وتښتي او له هغه ځايه له حضرت شېراغا سره په هند کې يوځای شي."(۱۴۰)

د ۱۹۲۸ کال په ژمي کې دوی له قاضي فضل حق، قاضي عبدالقادر پغماني او نورو سره اول په ځائيو کې د عزيز خان ځائي په کلي کې واړول او بيا خوست ته لاړل. دوی هلته خلکو ته وويل چې "پروګرام شاه مخالف شريعت و بضرر ملت افغان است. ما اينجا امديم تا باتفاق مردم پاکتيا پيشنهادات خود را به شاه بفرستيم و مانع خرابی افغانستان ګرديم."(۱۴۱) له احمدزيو نه پرته د پکتيا هېڅ قوم د دوی وړانديز ونه مانه. د جنوبي عسکري قوماندان عبدالغني سرخابي هم له هغوی سره سر ونه خوځاوه، خو ټولو ورته ډاډ ورکړ، چې حکومت ته به يې په لاس ورنکړي او که غواړي روغ رمټ به يې هندوستان ته ورسوي.

دوی د قاضي عبدالرحمن د وړانديز په برابر کې حکومت ته د تسليمېدو فيصله وکړه. د هغه وړانديز دا و

چې "پیش روی ما دو راه بیشتر نیست. یا فرار بهند [که] در انصورت حکومت انگلیس مارا با عزاز خواهد پذیرفت ولی برای، که مسلمان و افغانیم مرگ بهتر از این اعزاز اجنبی است. راه دوم تسلیم شدن بحکومت افغانستان و دست از جان برداشتن است. ایا رفقا چه میگویند؟ همه گفتند، شق دوم را ولو بفدا کردن جان ما باشد ترجیح میدهیم."([۱۴۲]) هغه و، چې دوی ټول محلي حکومت ته تسلیم شول، چې بیا په چټکۍ سره کابل ته ورسول شول. پاچا امان الله په پغمان کې له هر یوه سره بېل بېل وکتل او بیا یې د محاکمې لپاره د حرب وزارت د حرب دیوان ته وسپارل، چې د همدغه مقصد لپاره د حرب وزیر عبدالعزیز، د قول اردو قومندان محمود سامي، فرقه مشر فضل احمد، کندك مشر سید شریف، کندك مشر عبدالله نه جوړ شوی و. دیوان په ترتیب سره د پاچا، محمد ولي، عبدالعزیز، محمود سامي په سروالۍ محاکمه وکړه. محاکمه یوه میاشت اوږده شوه. محاکمه کېدونکو له خپل عمل نه انکار ونه کړ. په محاکمه کوونکو کې عبدالعزیز او کندك مشر سید شریف اعدام غوښته او نور د اعدام مخالف وو. سره له دې هم د غبار په وینا دغه دیوان د ټولو د اعدام حکم وکړ او پاچا هغه لاسلیك کړ. محکوم شوي وروسته په سیاه سنګ کې اعدام شول، له محمد صادق مجددي او د هغه وراره محمد معصوم مجددي نه پرته، چې

پاچـا هغـوی د شـمس المشـایخ د خـدمتونو پـه درنـاوي لـه اعدام نه معاف کړل او په بندي کولو یې بسنه وکړه.(۱۴۳)

داسې ښکاري چې د پاچـا پـه کامـپ کـې چـا د قاضـیانو د اعـدام پـه پـایلو بانـدې سـم سـوچ نـه و کـړی. دوی پـردې بانـدې هـم فکـر کـړی نـه و، چـې افغانـان پـه ټولیز ډول لـه ظلـم نـه بـده وړي او لــه مظلومــانو ســره خواخــوږي کــوي، هغــه هــم هغســې مظلومـان چـې قاضـیان وي. د اعـدام د پلویـانو دلیـل بـه دا و، چـې د حکومـت مخالفـان عبـرت واخلـي او ټولـو تـه ثابتـه وي، چــې حکومــت پیــاوړی او پــه وضــع حــاکم دی، خــو د اعــدام پـایلې د هغـه پـرعکس شـوې. غټـه خبـره دا ده چـې قاضـیانو او مجـددیانو پـه خپلـه ځانونـه حکومـت تـه تسـلیم کـړي وو بـې لـه دې چــې د حکومــت پــر ضــد یــې عمــل کــړی وي. دوی پــه راتلـونکي کـې هـم امنیـت تـه خطـر کېـدلی نـه شـو. هـو، دوی د حکـومتي ضـد عمـل نیـت درلـود، خـو عمـل یـې ونـه کـړ یـا یـې عمـل نـه شـو کـولی. ځنګـه چـې دغـه موضـوع پـه اصـل کـې سیاسـي وه، سیاسـي مصـلحت دا و چـې دوی یـوازې پـه بنـدي کېـدلو سـره بـې اثـره شـوي او پـه دې ډول د اعـدام د نـاوړو پـایلو مخـه نیـولی شـوې وای، خـو پـه اعـدام سـره دوی پیـاوړي شـول او پـه خپـل مقصـد ورسـېدل. د هغـو پـه اعـدام سـره خلـك وپارېـدل او هغـه د شـنوارو او د کوهـدامن داړه مـارو د بغـاوت لپـاره لومـړی ګـام شـو. د ښـاغلي مجـددي پـه وینـا حتـی "بعضـی از وزرا و بزرګـان دولـت موقـف امـان الله خـان را تائیـد

نکردند مثل محمود طرزی و عبدالهادی خان داوي وزير تجارت و عبدالرحمن لودي همه استعفی خود را تقديم پادشاه کردند."([144]) ځينې وزيران به د قاضيانو په اعدام سره ناراضي شوي وي، خو ددغې موضوع په سر هېڅ وزير ځان گوښه کړی نه و او لودي خو دمخه ځان گوښه کړی و يا گوښه کېدو ته اړ شوی و.

له اعدامونو نه وروسته

"... د امان الله پر ضد گوند د ملايانو په مېنځ کې په ازادۍ سره تبليغ کاوه، چې امان الله عزم کړی د مصطفی کمال په مشوره ملايان يا ووژني يا يې له ملك نه وباسي، ددې لپاره چې د پرمختگ د لارې خنډونه له مېنځ نه يوورل شي او دا چې امان الله د عبدالرحمن په اعدامولو سره په خپلې مبارزې پيل کړی. دغه تبليغ هغسې اثر وکړ، چې هيله يې کېدله. ملايان چې پوره نارام شوي وو، په امان الله باندې يې د کافر ټاپه ولگوله. دوی د مخ لوڅې پرضد هم تبليغ کاوه او خلکو ته يې ويل، چې د دوی ښځې به هم ژر مخ لوڅې شي او ټولې لونې به يې ترکيې ته واستولې شي. ولس د امان اله پرضد شو."([145])

یو شمېر دیني عالمان له افغانستان نه ووتل او په دېره اسماعیل خان کې له نورالمشایخ سره دېره شول. نورالمشایخ سلیمان خېل د امان الله پر ضد وتورول. حضرتانو په سلیمان خېلو کې مریدان لرل. همدغو سلېمان خېلو د بل کال په مۍ کې په غزني کې د پاچا د پوځ په شا کېدلو کې غټه ونډه واخیسته.

لکه چې دمخه مې شرح ورکړې، په کابل کې محمد صادق مجددي، محمد ولي او سردار محمد عثمان او نورو حبیب الله ته د کابل د نیولو لپاره لار خلاصه کړې وه، پاچا امان الله په کابل باندې د حبیب الله له اول یرغل نه وروسته محمد صادق مجددي او وراره یې معصوم مجددي له بند نه خوشې کړل، په دې هیله چې هغوی به د ارامۍ په ټینګولو کې له خپل نفوذ نه کار واخلي، خو هغوی چې د بند په لنډې مودې کې سختۍ ګاللې وې، پرېکړه کړې وه چې نه یوازې د امان الله د واکمنۍ بلکې د هغه د کورنۍ واکمني د پای ته رسولو لپاره کار وکړي. هغو ته د عمل موقع هغه وخت په لاس ورغله، چې پاچا عنایت الله دغه محمد صادق مجددي د یوه هیات په سروالۍ حبیب الله او سید حسین ته د جنګ بس کولو او د خپل واکمنۍ منلو لپاره واستاوه، خو هغوی د خپل ماموریت پرعکس په خپله حبیب الله د پاچایې کولو لپاره په دغو کلمو سره وهڅاوه :"ته، نه عنایت الله د تخت ربنتینی مستحق کېږي. که

عنایت الله تاته بیعت نه کوي، د هغه عمل به د شریعت پر اساس ناجایز وي."

حقیقت دا دی چې په خپله د دوی دغه نظر د اسلامي شرع مخالف و. د اسلامي شرع له مخې هغه څوك د اسلامي ټولنې یا امې د سروالي کېدو وړ وي، چې د ښو صفتونو خاوند وي لکه مسلماني، عدالت، تقوا، په جرمونو نه ککړتوب او داسې نور، حال دا چې حبیب الله غل او داړه مار و، د دین او وطن ساتندویان او بې ګناه ملکي افغانان یې وژل. په هغو سربېره لکه چې غبار په حقه وایي :"شخص حبیب الله طبعاً از اداره یك کشور نی بلکه از اداره حسابی یك قریه هم عاجز بود."([146]) حبیب الله یوازې د خپلو یو څو تنو داړه مارو ملګرو له خوا امیر یا پاچا غوره شوی و، نه د ملت د استازو له خوا. دی ددغسې قدرت او اعتبار خاوند هم نه و چې په ناکرار ملك کې امنیت او نظم ټینګ کړای شي. ده تر اخره پورې مشروعیت خپل نه کړای شو، نو محمد صادق او ملګرو یې پاچایي ته د حبیب الله په هڅولو سره د امنیت له واقعي کولو سره مرسته ونه کړه. د هغه پرخلاف دوی د داخلي جنګ، افغان وژنې، ملك ورانونې ددغسې نوې دورې لپاره لار خلاصه کړه، چې نهه میاشتې اوږده شوه.

دا ټول په اصل کې له دې امله چې دغه حضرتان او ملګري یې د شخص امان الله او بدلون غوښتونکو په تېره د

افغــان ځوانــانو مخــالف وو. دوی پــه دې ډول پــه وطــن کــې د بــدلون غوښتونکــو او ســاتنپالو تــرمېنځ د جګــړې یــوه نــوې دوره پیـل کـړه او د هغـو ملایـانو خـوا ونیوله، چـې پـه هـر هغـه چا باندې یې د کفر ټاپـه لګوله، چې د اسلام پـه اړه یې نظر د دوی لـه نظـر سـره مخـالف وو. د پاچـا امـان الله سـمونونو چـې پـارونې وکـړې لـه دې املـه نـه و، چـې هغـه د اسـلام مخـالف و، هغـه د هغـو د فکـر مخـالف و چـې د اجتمـاعي دودونـو او اسلامي شـرع تـرمېنځ یـي تـوپیر نـه شـو کـولی، نـو مخالفـانو پـه تېـره مـذهبي مخالفـانو پـه ډېـر پـراخ ډول ډنـډورې ګـډولې او تبلیغونـه کـول، چـې سـمونونه د اسـلام مخـالف دي او امـان الله "کافر" شوی دی.

کـه اجتمـاعي، سیاسـي، اقتصـادي او پـه ټـولیز ډول ژونـد چارې لـه دې املـه، چـې هغـه د بـدلون پـه حـال کـې وي او دینـي عقیـده، چـې هغسـې نـه ده، سـره پـه ځرګنـد ډول بـیلې وای، دغسـې ژونـد چـارو تـه بـه بـس د ژونـد عـادي موضـوع ګانوپـه توګـه کتـل کېـدلای. پـه دغـه حـال کـې بـه د سـمون مخالفـانو نـه شـوای کـولی چـې ادعـا وکـړي، هغـه د دیـن مخـالفې دي. د هغـه پـرعکس هغـوی بـه کـوښښ کـاوه، چـې پـه سـمونونو کـې سـمون وکـړي او هغـه ترېنـه غـوره کـړي، چـې د ټولـو لپـاره د منلـو وړ او د خلکـو لپـاره ګټـور وي، خـو امـان الله ضـد ملایـانو پـه عمـل کـې وښودلـه، چـې هغـوی چـې د ټېـنګې عقیـدې خاونـدان وو، یـوازې خپـل فکـر غوښتـه او د جـوړې،

زغم او سم کولو په فکر کې نه وو، خو دوی ژوند چارو ته د پښتو په سترګه کتل، نه د موجود واقعیت په سترګه.

که ژوند چارو ته د دیني عقیدې له چوکاټ نه دباندې کتل کېدلای، هغه به د ژوند عادي چارو په توګه ګڼل کېدلای او د فکري زغم او جر او بحث په رڼا کې به هغه غوره کېدل، چې د ټولو یا اکثرو لپاره د منلو وړ او د ژوند لپاره ګټور وای. په دغه حال کې به حتی مخالفانو هم هغسې شدت نه ښوده، لکه چې د پاچا امان الله د سمونونو پر مخالفت یې وښوده.

په دغسې شدید مخالفت سره و، چې د پاچا امان الله ټول سمونونه له یوه سره رد او په ټپه ودرول شول. په دغه رد سره د پاچا امان الله ځرګندو او پټو مخالفانو د شلمې پېړۍ افغانستان په منځنیو پېړیو کې ننوېست او هغسې پاچا یې هم له وطن نه وتلو ته اړ کړ، چې افغانانو ته یې د پوره خپلواکي تلپاتې ویاړ ګټلی و او ددغه فکر له مخې یې حکومت کاوه، چې:

"از خدمت بوطن بالاتر، عشقی ندارم."

پای

یادښتونه او لمن لیکونه:

۱. عبدالحی حبیبي، جنبش مشروطیت در افغانستان، سازمان مهاجرین مسلمان افغانستان، ۱۹۹۹/۱۳۷۷، دغه اثر هغومره چې د شخصونو بیوگرافي دی، د مشروطه غوښتنې شرح نه دی، خو دغه او د غبار اثر، افغانستان در مسیر تاریخ په فارسي کې هغه اثر ونه دي، چې د مشروطیت په هکله تر هر بل اثر نه ډېر او د اعتبار وړ معلومات ورکوي.

۲. منشي علي احمد، د امان الله نسکورېدنه، د برتانیې د حکومت خپرونه، لندن، ۱۹۲۹، ۳. لیکونکی د غزني مومند، او د امان الله د دربار منشي او د معلوماتو خاوند و. دده د امان الله د د دورې په فارسي کې دغه لیکنه د سکاټ په نامه یوه انګرېز په انګرېزي اړولې او اوس په لندن کې په برتانوي کتابتون کې خوندي ده. په دغې لیکنې کې د امان الله د واکمنۍ په اړه دغسيء دقیق معلومات شته، چې په نورو اثرونو کې نه موندل کېږي. زه دلته له ښاغلي ډاکتر عبدالعلي ارغنداوي نه مننه کوم، چې ددغه نادر اثر یوه نسخه یې له لندن نه رااستولې ده.

۳. میر غلام محمد غبار، افغانستان در مسیر تاریخ، موسسه چاپ کتب، ۱۹۶۷/۱۳۴۶، کابل، ۷۵۳.

۴. لودویګ ادمک، د شلمې پېړۍ تر نیمايي پورې د افغانستان باندني اړیکي، د اریزونا پوهنتون، ۱۹۷۴، ۴۷. دغه اثر د برتانیې، برتانوي ضد حکومت او د جرمني په ناخپرو شویو داسې پاڼو، راپورونو او خپرونو له مخې لیکل شوي او په خاص ډول د امان الله د واکمنۍ په اړه ډېر او دقیق معلومات ورکوي.

۵. ادمک، ۷۷.

۶. وارتن ګریګورین، د معاصر افغانستان هسکېدنه، د ستېفورډ پوهنتون، ۱۹۶۸، ۲۲۹.

۷. عبدالعلي ارغنداوی، د برتانیې امپیریلزم او د خپلواکۍ لپاره د افغانستان مبارزه ۱۹۱۴_۱۹۲۱، مونشي رام مانوهرلال خپرونه، ۱۹۸۹، نوي ډهلي، ۱۷۴_۱۸۱. دغه اثر هم د برتانوي هند حکومت په ارشیفي پاڼو بنا او مهم کتاب دی.

۸. ارغنداوی، ۱۹۷

۹. ارغنداوی، ۱۹۱

۱۰. عزیز الدین وکیلي فوفلزایی، نګاهی بتاریخ استرداد استقلال افغانستان، کابل، ۱۳۶۸/۱۹۸۹، ۷۹.

۱۱. ادمک، ۴۹

۱۲. ادمک، ۹۲

۱۳. ادمک، ۶۲_۶۶

۱۴. منشي علي احمد، ۱۴،۹

۱۵. ادمک، ۶۶

۱۶. ادمک، ۶۷

۱۷. ادمک، ۶۱

۱۸. ادمك، ۶۹
۱۹. ادمك، ۶۸
۲۰. ادمك، ۶۹
۲۱. ادمك، ۷۰
۲۲. ادمك، ۱۶۹
۲۳. پیتمر هاپکرك، ختیځ ته اور اچول، په اسیا کې د لېنن د امپراتورۍ خوب، کوډن شابین الملل، لندن، ۱۹۸۴، ۱۸۱_۸۳
۲۴. هاپکرك، ۱۶۰. ادمك، ۷۰
۲۵. منشي علي احمد، ۶
۲۶. ادمك، ۷۰
۲۷. منشي علي احمد، ۷. ادمکو ۷۱
۲۸. ادمك، ۷۱. علي احمد، ۷
۲۹. غبار، ۷۶۱
۳۰. ادمك، ۸۱
۳۱. فوفلزایی، ۱۱۹
۳۲. ادمك، ۱۳۳. غبار، ۸۱۳
۳۳. محمد علم فیض زاد، جرگه های بزرگ ملی افغانستان و جرگه های نام نهاد تحت تسلط کمونست ها و روس ها، اسلام آباد، ۱۹۸۹/۱۳۶۸، ۵۳. ادمك، ۸۱
۳۴. محمد حسن کاکړ، د افغانستان حکومت او ټولنه، د امیر عبدالرحمن خان واکمني، د ټکساس پوهنتو، ۱۹۷۹، ۳۵
۳۵. غبار، ۷۹۰
۳۶. غبار، ۷۹۵

۳۷. محمد حسن کاکړ، (۱۹۷۹)، ۷۳ _ ۹۱
۳۸. غبار، ۷۹۱
۳۹. کاکړ، (۱۹۷۹)، ۱۵۳ _ ۱۵۵
۴۰. محمد حسن کاکړ، د دننیو سیاسي انکشافونو مطالعه، ۸۸ _۱۸۹۶، د پنجاب پوهنې مطبعه، ۱۹۷۱،۱۳۷.
۴۱. کاکړ، (۱۹۷۹)، ۲۴
۴۲. فیض زاد، ۶۶_۶۸
۴۳. غبار، ۷۹۴
۴۴. امان الله خان غازي، حاکمیت قانون در افغانستان، مقدمه، تصحیح و تعلیقات از حبیب الله رفیع، امان کتاب خپرولو موسسه، ۱۹۹۹/۱۳۷۸، ۱۸۷
۴۵. حاکمیت قانون، ۱۸۹
۴۶. حاکمیت قانون، ۱۸۸
۴۷. حاکمیت قانون، ۱۴۶
۴۸. غبار، ۷۹۲
۴۹. ادمك، ۸۶
۵۰. غبار، ۸۰۲
۵۱. علي احمد، ۹
۵۲. غبار، ۸۱۴
۵۳. غبار، ۷۹۷
۵۴. علي احمد، ۹
۵۵. علي احمد، ۱۰
۵۶. غبار ۸۰۴
۵۷. ادمك، ۸۸_۹۰. غبار، ۸۱۰_۸۰۶

۵۸. غبار، ۸۰۷

۵۹. غبار، ۸۰۶

۶۰. فضل غني مجددي، افغانستان در عهد اعلیحضرت امان الله خان، ۱۹۱۹_۱۹۲۹، چاپ شخصی، فریمانت، کلیفورنیا، ۱۹۹۷، ۲۴۰

۶۱. غبار، ۷۹۸

۶۲. جان رینارډ، د اسان مذهبی ځواب کتاب، وزیبل انك پرس، کانټون، مشیګن، ۲۰۰۲، ۲۱.

۶۳. غبار، ۷۹۸، ۸۱۱

۶۴. حاکمیت قانون، ۱

۶۵. رولینډ وایلډ، امان الله د افغانستان پخوانی پاچا، لومړی چاپ، ۱۹۳۲، دوهم چاپ، کوېټه، نیساټرېډرز، ۱۹۷۸، ۵۲. وایلډ په کابل کې د ډېلي مېل خاص خبریال و.

۶۶. حاکمیت قانون، ۲۰۸

۶۷. حاکمیت قانون، ۲۰۹

۶۸. حاکمیت قانون، ۲۱۰

۶۹. حاکمیت قانون، ۸۵

۷۰. حاکمیت قانون، ۲۲۲

۷۱. حاکمیت قانون، ۱۸۶

۷۲. حاکمیت قانون، ۲۲۴

۷۳. حاکمیت قانون، ۲۲۴

۷۴. حاکیت قانون، ۱۵۰

۷۵. حاکمیت قانون، ۸۴

۷۶. حاکمیت قانون، ۱۶۱

۷۷. حاکمیت قانون، ۲۲۶

۷۸. علي احمد، ۱۲
۷۹. ادمك، ۱۲۳
۸۰. ادمك، ۱۳۰
۸۱. ادمك، ۱۳۱
۸۲. ادمك، ۱۳۲
۸۳. علي احمد، ۱۷
۸۴. علي احمد، ۱۸
۸۵. علي احمد،۱۸
۸۶. ادمك، ۱۳۳
۸۷. غبار، ۸۱۳
۸۸. ادمك، ۱۳۳_۱۳۵
۸۹. غبار، ۸۱۳
۹۰. ادمك، ۱۳۵_۱۳۷
۹۱. علي احمد، ۲۵
۹۲. غبار، ۸۱۳
۹۳. علي احمد،۲۵
۹۴. غبار،۸۱۸
۹۵. علي احمد،۲۶
۹۶. فیض محمد کاتب، کابل تر محاصرې لاندې، د ۱۹۲۹ پاڅون په اړه د فیض محمد لیکنه، د فیض محمد دغه ناتمام شوي یادداښتونه په کابل ارشیف کې خوندي دي، چې هغه کوم روسي په روسي اړولي او ډاکټر رابرټ مك چزني انګرېزي کړي او له خپلو تبصرو سره له سره تنظیم کړي او لنډ کړي دي. مارکس واینر، پرنستن، ۱۹۹۹، ۵۲.
۹۷. د کابل له نسکورېدلو نه وروسته والي علي

احمد د مشرقي قومي مشرانو له خوا د امیر په توګه وپېژندل شو. دی له دوه زره پوځ او د شنوارو او خوګیانیو له ملېشیاو سره جګدلك ته لاړ او هلته د مومندو راتګ ته په انتظار شو، چې د ورتګ وعده یې کړې وه. په دې مقصد چې د سقاو زوی او ملګري یې له کابل نه وایستل شي. ددغه مقصد دپاره والي علي احمد د جنوری له ۲۳ نه تر ۲۹ پورې ډېرو قومونو ته فرمانونه واستول، چې تابعیت یې ومني او ورسره یوځای شي. د کابل خلك چې په دغه وخت کې د کوهدامنیو او کوهستانیو له چور او چپاول نه په تنګ شوي وو، د هغه ورتګ ته سترګې په لار وو، خو هلته د خوګیانیو ملك قیس د والي علي احمد په مخالفت د سقاو زوی خوا ونیوله او په نورو قومونو کې هم درز پېښ شو او پوځیانو یې چې د ملا عمر سمخو ته رسېدلي وو، د هغه کامپ پرېښود او حبیب الله ته د متابعت کولو په نیت د کابل په لور وخوځېدل. دا ټول په اصل کې له دې امله چې ویل کېده چې والي علي احمد شرابي دی. شنواري لا هم په هغه ولاړ وو یا دغسې ښکارېدل، خو په هغو باندې ده اعتبار له لاسه ورکړی و.دی پېښور ته او بیا له هغه ځایه کندهار ته لاړ. فیض محمد، ۵۱_۵۵

۹۸. ادمك، ۱۴۳

۹۹. فیض محمد، ۳۳

۱۰۰. علي احمد ۱۴۰. غبار بې له دې چې د محمد ولي نوم واخلي په دې هکله وایي چې "... از مدتی قبل در ولایت کاپیسا مرد مشهور و ماجرا جوی بنام حبیب الله بچه سقاو زیر نظر دقیق مخالفین دولت گرفته شده بود." غبار. ۸۱۵

۱۰۱. غبار، ۸۱۵
۱۰۲. هندیه، له دعوت سره یاده شوې مرکه، ۵
۱۰۳. فیض محمد، ۳۴
۱۰۴. علي احمد ۲۹
۱۰۵. فیض محمد، ۳۵
۱۰۶. فیض محمد، ۳۶
۱۰۷. فیض محمد، ۳۷
۱۰۸. غبار، ۸۲۲
۱۰۹. فیض محمد، ۳۸
۱۱۰. غبار، ۸۲۳
۱۱۱. فیض محمد، ۳۹
۱۱۲. فیض محمد، ۴۱
۱۱۳. فیض محمد، ۴۲
۱۱۴. فیض محمد، ۴۵
۱۱۵. علي احمد، ۵۸
۱۱۶. علي احمد، ۶۰
۱۱۷. علي احمد، ۱۰
۱۱۸. غبار، ۸۲۴
۱۱۹. فیض محمد، ۳۸
۱۲۰. غبار، ۸۱۴
۱۲۱. غبار، ۸۲۵
۱۲۲. غبار، ۸۲۴
۱۲۳. محمد هاشم کمالي، قانون په افغانستان کې، د اساسي قانونو، و دو قانون، او قضائیه، د برل خپرونه، لیدن، ۱۹۸۵، ۲۰۳

۱۲۴. حاکمیت قانون، ۸۰

۱۲۵. شاهدخت هندیه بادعوت در گفتگو، دعوت، تله او لړم، ۱۳۸۳، ناروې ۵. هندیه د پخواني پاچا امان الله لور ده.

۱۲۶. حاکمیت قانون، ۲۱۱

۱۲۷. حاکیت قانون، ۲۱۱

۱۲۸. حاکمیت قانون، ۲۱۰

۱۲۹. حاکمیت قانون، ۲۴۳

۱۳۰. غبار، ۸۱۲

۱۳۱. علي احمد، ۲۳

۱۳۲. علي احمد، ۲۱

۱۳۳. غبار، ۷۸۹

۱۳۴. ادمك، ۱۳۸

۱۳۵. ادمك، ۱۴۲

۱۳۶. فوفلزايي، ۷۱

۱۳۷. غبار، ۸۱۷

۱۳۸. ادمك، ۱۳۹

۱۳۹. فضل غني مجددي، ۲۵۱

۱۴۰. علي احمد، ۲۳

۱۴۱. غبار، ۸۱۷

۱۴۲. غبار، ۸۱۷

۱۴۳. غبار، ۸۱۸. مجددي، ۲۵۱

۱۴۴. مجددي، ۲۵۵

۱۴۵. علي احمد، ۲۳

۱۴۶. غبار، ۸۲۶

انځورونه

پاچا امان الله په نظامي یونیفورم کې

پاچا امان الله د پاچایي په جامه کې

پاچا امان الله په پغمان کې د ۱۹۲۸ کال د لويې جرګې د استازو او
خپل مشر ورور سردار عنايت الله سره

غلام صديق خان څرخي

انور پاشا (۱۹۸۲_۱۹۲۲) د ځوانو ترکانو مخکښ مشر

محمد ولي د پاچا امان الله نایب

په اماني دوره کې د افغانستان وروستی ملي بیرغ

پوهاند ډاکټر محمد حسن کاکړ څه باندې اویا کاله مخکې د لغمان د پلوټې په کلي کې زېږېدلی دی. لومړنۍ او منځنۍ زده کړې یې په لغمان او کندهار او ثانوي زده کړې یې د کابل په دارالمعلمین او غازي لېسه کې پای ته رسولې دي. د کابل پوهنتون د ادبیاتو پوهنځي له تاریخ څانګې یې لیسانس اخیستی. ماستري او دکتورا یې په انګلستان کې اخیستې دي. ډېره موده د کابل پوهنتون د تاریخ استاد و او په ۱۹۸۱ ع کال کې یې د "پوهاند" لوړه علمي رتبه ترلاسه کړه.

د شوروي له یرغل سره د مخالفت له امله یې پینځه کاله په پلچرخي زندان کې تېر کړل او له ازادېدو وروسته لومړی پېښور او بیا امریکا ته پردېس شو.

په انګرېزي، دري او پښتو یې ګڼ شمېر مهم اثار کښلي دي لکه:

- د امیر عبدالرحمن خان په واکمنۍ کې د افغانستان حکومت او ټولنه
- افغانستان ـ د شوروي یرغل او د افغانانو ځواب
- د افغانستان سیاسي او دپلوماتیك تاریخ ۱۹۶۳ـ۱۹۰۱ع چاپ ته تیار
- طالبان او اسلامي بنسټ پالنه

او ګڼ شمېر نور تاریخي آثار.